

Σωτήρης Πατατζής

Παρουσίαση - Ανθολόγηση :

TAKH KAPBELH

Γεννήθηκε στη Μεσσήνη (Νησί) της Μεσσηνίας το 1914. Τέλειωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στην Καλαμάτα το 1932. Πέρασε δύσκολα παιδικά χρόνια, γιατί πολύ μικρός (1920) έχασε τον πατέρα του. Εξαιτίας των οικονομικών δυσχερειών που αντιμετώπισε, αναγκάστηκε να σταματήσει τις σπουδές του στη Νομική Σχολή και να δώσει εξετάσεις στη Σχολή Χωροφυλακής. Από τη Λειβαδιά, όπου υπηρετούσε ως ενωμοτάρχης τις πρώτες μέρες της Κατοχής, μαζί με άλλους συναδέλφους του κατέφυγε στους αντάρτες. Όλο το διάστημα της Κατοχής παρέμεινε στις τάξεις των ανταρτών του Ε.Λ.Α.Σ. και μετά την απελευθέρωση εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου έκτοτε παραμένει μόνιμα. Στα ελληνικά γράμματα εμφανίστηκε με το διήγημα «Ιχ τέσσερα», που δημοσιεύτηκε το 1946 στο περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα*. Συνεργάστηκε για λόγους βιοποριστικούς με τα περιοδικά *Ο Ταχυδρόμος* (1954-1965), *Οικογένεια* και μετέφρασε έργα πολλών ξένων συγγραφέων. Είναι μέλος της Εταιρείας Θεατρικών Συγγραφέων και της Εταιρείας Συγγραφέων. Τιμήθηκε με τα εξής βραβεία: 1. Εθνικής Αντίστασης για τα *Ματωμένα χρόνια* (1946). 2. «Παγκόσμιος διαγωνισμός διηγήματος» για το διήγημα «Νεράιδα του θυθού» (το διαγωνισμό διοργάνωσε το εκδοτικό συγκρότημα «*New Herald Tribune*» το 1950-51. 3. Α΄ Κρατικό βραβείο διηγήματος για το βιβλίο του *Στο χάος* (1981).

Ο Σωτήρης Πατατζής το 1968.

Έργα του:

Α΄ Πεζογραφία

1. *Ματωμένα χρόνια*, διηγήματα, α΄ έκδ. «Τα Νέα Βιβλία», Αθήνα 1946, β΄ έκδ. Γιαννίκος, Αθήνα 1965 (με χρονικά και άλλα διηγήματα), γ΄ έκδ. «Εστία», Αθήνα 1978.

2. *Μεθυσμένη πολιτεία*, μυθιστόρημα, α΄ έκδ. «Λογοτεχνική Γωνιά», Αθήνα 1948, β΄ έκδ. (Ξαναδουλεμένη) Φέξης, Αθήνα 1963, γ΄ έκδ. «Εστία», Αθήνα 1977.

3. *Νεράιδα του βυθού*, διηγήματα, α΄ έκδ. Μαυρίδης, Αθήνα 1952, β΄ έκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 1980.

4. *Χαμένους παράδεισους*, διηγήματα, α΄ έκδ. Γιαννίκος, Αθήνα 1965, β΄ έκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 1978.

5. *Πένθιμο εμβατήριο*, μυθιστόρημα, α έκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 1978, β΄ έκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 1983.

6. *Στο χάος*, διηγήματα, εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 1980.

Β΄ Δοκίμια

1. *Ι. Σοφιανόπουλος, ένας επαναστάτης χωρίς επανάσταση*, δοκίμιο, Αθήνα 1962.

Γ΄ Θεατρικά

1. *Επιστροφή από το Μπούχεβαλντ*, δράμα.

2. *Ο καλός στρατιώτης Σβέικ*, σάτιρα (διασκευή).

3. *Δον Καμίλο*, σάτιρα, εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 1982.

4. *Παράδοση καθήκοντος*, δράμα.

5. *Νατάσα*, δράμα (διασκευή από τους *Ταπεινωμένους* του Ντοστογιέφσκι).

6. *Φάουστ, έτος μηδέν*, σάτιρα (άπαιχτο), εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα 1982.

Δ΄ Μεταφράσεις

Μετέφρασε πολλά έργα ξένων συγγραφέων από τα γαλλικά: Φ. Ντοστογιέφσκι: *Έγκλημα και τιμωρία*, *Αδελφοί Καραμαζώφ*, *Ταπεινοί και καταφρονημένοι*, *Δαιμονισμένοι*, Στ. Τσβάιχ: *Μεγάλες στιγμές της ανθρωπότητας*. Αλ. Μοράβια: *Η γυναίκα της Ρώμης*. Σ. Μωμ: *Ανθρώπινη δουλεία*, Ν. Νικοντέμ: *Το κουρέλι*, Α. Μωρουά: *Η γη της επαγγελίας*, Μ. Θερβάντες: *Δον Κιχώτης*, Σολζενίτσιν: *Μια μέρα του Ιβάν Ντενίσοβιτς*.

Ε΄ Μεταφράσεις έργων του σε ξένες γλώσσες

1. Γαλλία: *Μεθυσμένη πολιτεία*, εκδ. Casterman, 1963, (Μετάφρ. Jacques Lacarrière). 2. Ρουμανία: *Ματωμένα χρόνια*, εκδ. «Editura de Stat» (Με-

τάφρ. Gheorge Dinn). 3. Αγγλία: *Νεράιδα του θυθού*, εκδ. Odhams, 1952 (Μετάφρ. Καίη Τσιτσέλη) 4. Δανία: α) Συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Θάλαμος σιωπής*, εκδ. «Sirius», 1964 (Μετάφρ. Ole Vahl Olsen, β) *Νεράιδα του θυθού*, εκδ. Schebergske Lommelefauter, (Μετάφρ. Jens Kruuse-Ole Sromm) γ) *Πένθιμο εμβατήριο*, εκδ. Centrum (Μετάφρ. Ole Vahl Olsen) 5. Σουηδία: *Μεθυσμένη πολιτεία*, εκδ. Askilil-Karnekuil, 1979 (Μετάφρ. Hans Ruge). 6. Γερμανία: *Η νουβέλα Στο χάος*, εκδ. Erpf, 1985, (Μετάφρ. Nobert Hanser).

* * *

Τα *Ματωμένα χρόνια* του Σωτήρη Πατατζή κυκλοφόρησαν το 1946 στην Αθήνα. Δεν ήταν το μόνο βιβλίο, που άντλησε το υλικό του από τις εμπειρίες και τα διώματα της Κατοχής. Προηγήθηκαν ή ακολούθησαν και άλλα: Το *Χαϊδάρι* του Θέμου Κορνάρου, το *Απάντηση σε 5 ερωτήματα* της Μέλπωσ Αξιώτη, ο *Μεγάλος Δεκέμβρης* του Μενέλαου Λουντέμη, το *Αγρίμι* του Νικηφόρου Βρεττάκου, τα *15 διηγήματα της Αντίστασης*, η *Φωτιά* του Δημήτρη Χατζή. Η έκδοσή τους, ανεξάρτητα από το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα, ανταποκρίνεται σε δυο κυρίως απαιτήσεις. Η πρώτη παίρνει τη μορφή της εσωτερικής επιταγής: οι νεκροί σύντροφοι και οι αδικαιώτοι αγώνες τους δεν πρέπει να περάσουν στη λήθη. Η δεύτερη, περισσότερο εξωτερική, εκφράζει τις ιδεολογικές και πολιτικές σκοπιμότητες της εποχής, που απαιτούσαν να προβληθούν τα επιτεύγματα και τα οράματα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, σε μια περίοδο σκληρής καταδίωξης των πρωταγωνιστών του. Οι καιροί είναι δύσκολοι και απαιτούν την πολιτικοποίηση του συγγραφέα, που αισθάνεται το βάρος ενός δυσβάστακτου υλικού. Η πολιτικοποίησή του, όχι στο ατομικό αλλά στο συγγραφικό επίπεδο, δεν είναι υπόθεση εύκολη. Απαιτεί υποδομή, που στο χώρο της ελληνικής πεζογραφίας δεν ήταν επαρκής¹. Οι αγώνες της Κατοχής, στους οποίους πρωτοστάτησαν ή τους έζησαν από κοντά πολλοί συγγραφείς, αποτελούν τις καλύτερες προϋποθέσεις, για να απαλλαγούν από τη στενή υποκειμενικότητα και την αδιαφορία για τον εξωτερικό κόσμο, που χαρακτήριζε τη μεσοπολεμική λογοτεχνία. «Η σημερινή λογοτεχνία», γράφει ο Μ. Αυγέρης, «άρχισε να εμπνέεται από καθολικά ενδιαφέροντα, από τον πόλεμο και τις συνέπειές του, από την αντίσταση των λαών στην ξένη επιδρομή, από τους αγώνες και τα πάθη των μαζών, από τη δίψα για μια νέα πλατιά ελευθερία, από την προσφορά του ατόμου στη ζωή της Κοινότητας»².

1. Ο πολιτικός προβληματισμός δεν έλειψε βέβαια από τους πεζογράφους της γενιάς του '30. (βλ. Αργώ του Θεοτοκά, *Παρακμή των σκληρών* του 'Αγγ. Τερζάκη, *Οι παραστρατημένοι* της Α.Νάκου.)

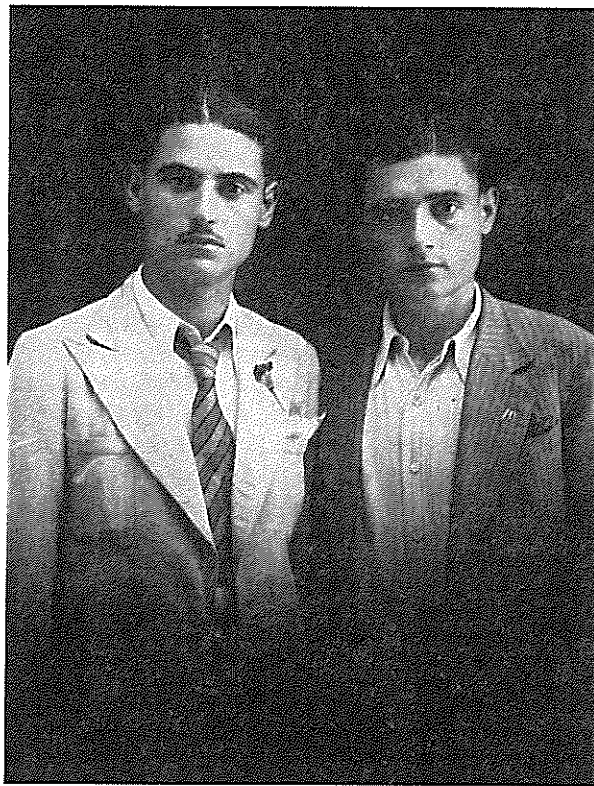
2. βλ. *Ματωμένα χρόνια*, εκδ. «Εστία», Αθήνα 1978, σ. 395.

Μαθητής Γυμνασίου (ο
Σ.Π. δεξιά) το 1931.

Στις απαιτήσεις των καιρών ανταποκρίθηκαν κυρίως δυο μεταπολεμικοί συγγραφείς, ο Δημήτρης Χατζής με το μυθιστόρημα *Φωτιά* και ο Σωτήρης Πατατζής με τα *Ματωμένα χρόνια*. Και τα δυο βιβλία αντλούν το υλικό τους από την αντίσταση της Κατοχής. Ενώ όμως ο Δ. Χατζής δεν κατορθώνει ακόμη να μετουσιώσει εμπειρίες και διώματα, που συνθλίβονται κάτω από το βάρος της επικαιρότητας, ο Σ. Πατατζής δείχνει πως, ως ένα τουλάχιστο βαθμό, κυριαρχεί και στο ατίθασο υλικό του και στα εκφραστικά του μέσα. Η παραδοσιακή γραφή τού είναι γνωστή και θα την αξιοποιήσει με περισσότερη άνεση. Θ' αποτελέσει μια στέρη αφηγηρία για το ξεκίνημά του και –ίσως– την αχίλλειο πτέρνα του για την εξέλιξή του.

Η πρώτη του εμφάνιση με τα *Ματωμένα χρόνια* χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από τον Μάρκο Ανγέρη, που τη συνόδευσε με εκτενή εισαγωγή. Ο ανυπόκριτος αυτός θαυμασμός, που φτάνει ως τη διαπίστωση πως «έτσι μπορούμε να μιλούμε με δεβαιότητα πως παρουσιάζεται στη λογοτεχνία μας ένα νέο τάλαντο» δεν είναι αποτέλεσμα ιδεολογικής μεροληψίας· αποτελεί αντικειμενική κρίση.

Ο Σωτήρης Πατατζής
(δεξιά) με τον Στάθη
Λυμπέρη στη Μεσσήνη
το 1934.

Από τα διηγήματα μόνο το πρώτο («Καινούριος δρόμος») αναφέρεται στην πριν από το 1940 χρονική περίοδο και το τελευταίο («Το ντουφέκι με τα ματογυάλια») στη μετακατοχική. Όλα τα υπόλοιπα είναι ιστορίες της Κατοχής, στις οποίες δεσπόζει περισσότερο το δραματικό στοιχείο και λιγότερο το ηρωικό. Διαδραματίζονται στον αθηναϊκό ή τον επαρχιακό χώρο κι έχουν σχέση με περιστατικά της Κατοχής (αθηναϊκός χώρος) ή με το αντάρτικο (επαρχιακός). Από την άποψη εξάλλου της οπτικής γωνίας της αφήγησης, παρατηρούμε ότι ο συγγραφέας συνήθως χρησιμοποιεί ως αφηγητή ένα από τα πρόσωπα της ιστορίας ή το α' πληθυντικό. Η μετατόπιση αυτή από το υποκειμενικό α' ενικό και το απρόσωπο γ' πληθυντικό, μας οδηγεί σε μια πολύ ουσιαστική διαπίστωση: ο συγγραφέας ζει ένα συλλογικό αγώνα· αισθάνεται λοιπόν την ανάγκη να γίνει κι αυτός ένα μέλος της ομάδας και να δώσει το λόγο στους πρωταγωνιστές της.

Ο «Καινούριος δρόμος», το πρώτο διήγημα, τοποθετείται στην προπολεμική περίοδο και περιστρέφεται γύρω από τη ζωή των φτωχών, που ζουν κοντά στον καταυλισμό των πλούσιων και κάθε βράδυ συγκεντρώνονται

στην ταβέρνα, για να πουν και να πουν τον πόνο τους. Ο αφηγητής, που είναι ένας από το πλήθος των φτωχών της παρέας, άλλοτε εμπλέκεται στα περιστατικά που εξιστορεί, οπότε χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό, άλλοτε όμως αποστασιοποιείται και περνάει στο γ' ενικό ή πληθυντικό. Το μίσος του είναι στραμμένο στους πλούσιους και η αγάπη του με το μέρος των φτωχών. Η συναισθηματική αυτή στάση του απέναντι στους δυο αντίπαλους επιδρά αρνητικά μόνο στην παρουσίαση των πλούσιων, που είναι κάπως σχηματική και μεροληπτική· στην παρουσίαση όμως των φτωχών, που είναι πλούσια σε διαβαθμίσεις και αντικειμενική, η ρεαλιστική διάθεση του συγγραφέα, που δείχνει να κατέχει την τέχνη της αφήγησης και του διαλόγου, δε θα υποχωρήσει. Μέσα από τους διαλόγους τους, τα πειράγματά τους, τη γλώσσα που χρησιμοποιούν, τους καθγάδες τους, παρακολουθούμε την καταφυγή τους στο πιό και τη μοιρολατρική αποδοχή της ζωής ως την αφύπνισή τους. Το πέρασμα από τη μια κατάσταση στην άλλη δείχνει και τη δεξιότητά του συγγραφέα. Για να το επιτύχει, θα επιλέξει δυο διαμετρικά αντίθετους δρόμους, που θ' αποτελέσουν και τους βασικούς άξονες του επόμενου μυθιστορημάτος του. Ο ένας οδηγεί στη ρεαλιστική απόδοση της πραγματικότητας· ο δεύτερος συντελεί στη δημιουργία μιας ατμόσφαιρας ποιητικής. Έτσι, το ρεαλιστικό στοιχείο θα κυριαρχήσει στην περιγραφή των διάφορων σκηνών της ταβέρνας, του επεισοδίου με την υπηρέτρια και τον χωροφύλακα, και των περιστατικών που οδήγησαν στο θάνατο τον πιο άκακο της παρέας. Το ποιητικό στοιχείο εντοπίζεται κυρίως στην όλη ατμόσφαιρα που δίνει κάποια άλλη διάσταση στα διαδραματιζόμενα, λειτουργεί σα λυρική αναπνοή κι έρχεται σε αντίθεση με τη σκληρότητα των σκηνών που προηγούνται.

Ο Μ. Αυγέρης χαρακτήρισε το διήγημα ως «το καλύτερο ίσως από τα διηγήματα της συλλογής». (Έκδ. «Εστία», πρόλογος, σ. 396). Εντάσσοντάς το σήμερα στο συνολικό έργο του συγγραφέα, διαπιστώνουμε ότι είναι ένα από τα πιο άρτια διηγήματά του και συγκεντρώνει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της πρώτης συγγραφικής του περιόδου, που ολοκληρώνεται με τη *Μεθυσμένη πολιτεία*:

1. Διαλεκτική ανέλιξη της πλοκής: αν και στο επίκεντρο του διηγήματος είναι οι μεροκαματιάρηδες, η παρουσία των πλούσιων παραθεριστών είναι συνεχής και διαπλέκεται με τη ζωή των φτωχών. Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται όσοι είναι στη δούλεψη των πρώτων (δούλες, σωματοφύλακες), που έχουν την ψυχολογία των δούλων και στα μάτια των φτωχών παίρνουν τη θέση των αφεντικών τους.

2. Οι χαρακτήρες ολοκληρώνονται σταδιακά: Η ολοκλήρωσή τους, που φανερώνει την ψυχογραφική ικανότητα του συγγραφέα, είναι αποτέλεσμα των σκέψεων και των πράξεών τους, της πάλης με τους εαυτούς τους, των περιστάσεων της στιγμής. Έτσι αποφεύγεται ο κίνδυνος της συνθηματολογίας και της προβολής των ιδεολογικών προθέσεων του συγγραφέα.

3. Το κύριο βάρος επωμίζεται η αφηγηματική τέχνη του συγγραφέα, που κρατάει την ισορροπία ανάμεσα στο διάλογο και τα παρεμβαλλόμενα περιγραφικά μέρη.

Στα υπόλοιπα διηγήματα που, εκτός από το τελευταίο («Το ντουφέκι με τα ματογυάλια»), διαδραματίζονται στην περίοδο της Κατοχής, η ρεαλιστική δύναμη θα υποχωρήσει και η ποιητική διάθεση είτε θα σφηνώνεται στους βασικούς αρμούς του κάθε διηγήματος (ο γενικός κανόνας) είτε θα κυριαρχεί, όπως συμβαίνει με το διήγημα «Το τραγούδι των σκοτωμένων». Στα διηγήματα αυτά οι χαρακτηριστικές παρουσιάζονται συνήθως από την αρχή ολοκληρωμένοι και δεν είναι αποτέλεσμα της πάλης τους αλλά των ιδεολογικών προθέσεων, που δεν κρύβονται πάντοτε.

Στην 6^η έκδοση των διηγημάτων (1965), που περιλαμβάνει και χρονικά³ της Αντίστασης, ο συγγραφέας προτάσσει κι ένα δικό του πρόλογο. Γραμμένος 21 χρόνια μετά την Κατοχή, μας είναι αρκετά χρήσιμος για τις προθέσεις του.

«Δεν γεννηθήκαμε και μεις «ηρωική» ή «τραγική» γενιά. Οι συνθήκες ήταν εκείνες που μας έσπρωχναν ως τον ηρωισμό και την αυτοθυσία. Ζούσαμε σ' ένα κλίμα τραγικό, αναμετρήμαστε κάθε μέρα και κάθε νύχτα με το θάνατο — πώς μπορούσε μια τέτοια εποχή να μην έχει και τους ήρωές της και τις τραγικές της διαστάσεις, και τους ωραίους της ανθρώπους; Και πώς μπορούν, αυτοί που επιζήσανε, να τα ξεχάσουν όλα αυτά ή να μη νιώθουν, κάπου κάπου, την ανάγκη να ξαναγυρίσουνε για μια στιγμή στο ίδιο κλίμα; Είναι μια λύτρωση και η «επιστροφή» (εκδ. «Εστία», σ. 19).

Τα παραπάνω, σε συσχετισμό πάντοτε με το έργο, οδηγούν στις εξής διαπιστώσεις:

1. Ο συγγραφέας κομίζει μέσα του μνήμες επώδυνες από περιστατικά της Κατοχής, που ήταν συνυφασμένα με τους πρωταγωνιστές τους, σκοτωμένους τώρα ή κυνηγημένους. Μέσα του δε θα λειτουργήσει τόσο ο ηρωισμός τους, όσο η γεμάτη τραγικές διαστάσεις περιπέτειά τους, συνδεμένη με τα πιο υψηλά ιδανικά. Οι άνθρωποι της Κατοχής ήταν γι' αυτόν «ωραίοι», —έτσι τους κράτησε μέσα του— στην περίπτωση αυτή ο ρεαλισμός υποχωρεί υπό την πίεση μιας εξιδανικευτικής διάθεσης. Η οπτική αυτή γωνία σφραγίζει όλα σχεδόν τα διηγήματα, που είναι μικρά δράματα, όπου η ηρωική έξαρση είναι συνυφασμένη με το θάνατο.

2. Οι ιστορίες που ζωντανεύουν μέσα από τα διηγήματα αποτελούν —όπως κι ο ίδιος γράφει— μια λύτρωση για τον συγγραφέα, γιατί τον ξαναγυρίζουν στο ανεπανάληπτο κλίμα της Κατοχής. Παρά τις οποιεσδήποτε

3. Στην έκδοση «Εστία» ο γενικός τίτλος είναι *Ματωμένα χρόνια*· ακολουθούν οι υπότιτλοι: 1) Χρονικά της Αντίστασης (παρουσιάζονται για πρώτη φορά) και 2) Διηγήματα της Αντίστασης: είναι τα διηγήματα της α' έκδοσης του 1946 και μερικά άλλα, που γράφτηκαν αργότερα.

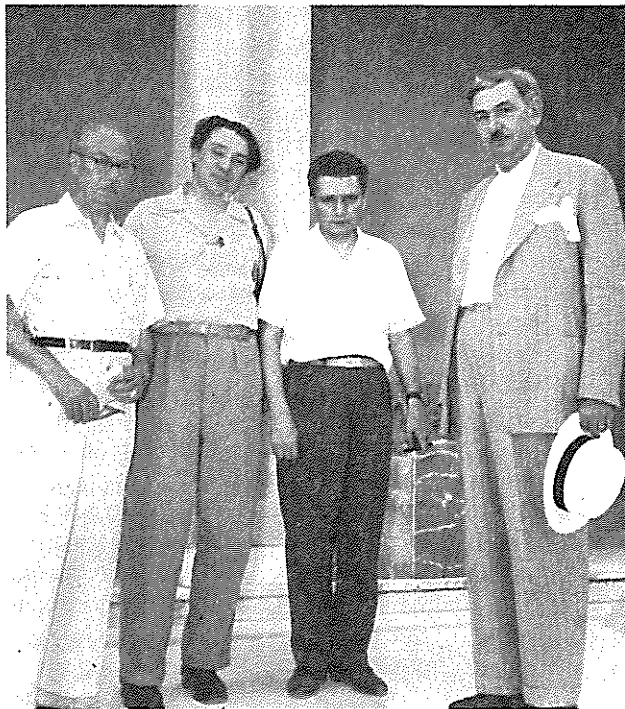
αδυναμίες, όπου η πρόθεση επιφιλοχωρεί και η επικαιρότητα ελλοχεύει, κατορθώνει να στήνει τις ιστορίες του με πειστικότητα, να χειρίζεται με άνεση το διάλογο και να παρεμβάλλει στην αφήγησή του άλλοτε θυμόσοφες σκέψεις των ηρώων κι άλλοτε την ποιητικότητα των εικόνων της φύσης.

Η 6' έκδοση περιλαμβάνει και 366 σελίδες με Χρονικά της Αντίστασης, που δεν είναι γραμμένα με το γνωστό ύφος των χρονικών. «“Τα Χρονικά”», θα σημειώσει κι ο ίδιος στον πρόλογό του, «δεν είναι έργο τέχνης βέβαια – και τι θα πει “τέχνη” έτσι που κατόντησε κι αυτή; Είναι η ίδια η καυτή πραγματικότητα που ωστόσο, τις περισσότερες φορές, συντρίβει με το μεγαλείο της και με τα “ευρήματά” της τη φαντασία κάθε δημιουργού και φτιάχνει “έργα” που μας κάνουν “σκόνη” όλους εμάς τους “καλαμαράδες”» (6' έκδ. σ. 21).

Πολλά από τα χαρακτηριστικά που εντοπίσαμε στον «Καινούριο δρόμο» θα τα επισημάνουμε και στο μυθιστόρημα *Μεθυσμένη πολιτεία* (1948). Χρόνος του μυθιστορήματος η περίοδος της μεταξικής δικτατορίας ως την κήρυξη του πολέμου του '40. Ο τόπος, αν και δεν κατονομάζεται, είναι μια επαρχιακή πόλη, που θα πρέπει να ταυτίζεται με το Νησί (Μεσσηνη) της Μεσσηνίας, την πατρίδα του συγγραφέα. Αφηγείται κάποιος από τους κατοίκους της μικρής πολιτείας, χωρίς ποτέ να παρεμβάλλεται στα ιστορούμενα. Η αφήγησή του γίνεται σε χρόνους παρελθοντικούς, σε μια συνεχή εναλλαγή αορίστου και παρατατικού, όταν είναι να δώσει κάτι που συνήθως γινόταν ή επαναλαμβανόταν. Έτσι τονίζεται περισσότερο το κλίμα της επαρχιακής ζωής, που εκφράζει τη συναισθηματική συμμετοχή του ίδιου του αφηγητή. Ως προς τα γραμματικά πρόσωπα, θα περιοριστεί στα καθιερωμένα πλαίσια της παραδοσιακής γραφής: γ' ενικό ή πληθυντικό, που διακόπτεται μόνο καμιά φορά με το α' πληθυντικό της κτητικής αντωνυμίας: «Ήτανε φθινόπωρο τότε που ήρθανε στη μικρή μας πολιτεία» (σ.15). Ευθύγραμμη είναι και η ανέλιξη της πλοκής – με εξαίρεση τις αναδρομές στο παρελθόν κάποιων αντιπροσωπευτικών τύπων – που αρχίζει κάποιο φθινόπωρο και τελειώνει με τις σειρήνες του πολέμου του '40, καλύπτει όμως ένα «απροσδιόριστο μέλλον», γιατί τη θέση των αφηγηματικών χρόνων του παρελθόντος παίρνει τώρα ο ενεστώτας, για να παρουσιάσει κάτι που αρχίζει να γίνεται και θα εξακολουθήσει να γίνεται στο μέλλον.

Δυο είναι οι πυρήνες γύρω από τους οποίους διαδραματίζεται η ιστορία: ο *θίασος* (με την εκδρομή που διοργανώνει η ακτινοβολία του φτάνει στο κατακόρυφο) και η *πολιτεία* (η δεξίωση που ετοιμάζει η καλή της τάξη αποτελεί και το ορόσημο της απογείωσής της και της επανόδου της στην πραγ-

4. Το 1963 θα κυκλοφορήσει σε 6' έκδοση ξαναδοιλεμένη, στην οποία γίνονται όλες οι παραπομπές.

Από αριστερά: Στράτης Μυριθής, Μπόρις Πολεβόι, Σωτήρης Πατατζής, γύρω στα 1951.

ματικότητα). Η εξέλιξη του μύθου γίνεται με συνεχή εναλλαγή της οπτικής γωνίας του συγγραφέα ανάμεσα στους ανθρώπους του θιάσου και της πολιτείας, στην οποία πρέπει να συνυπολογιστεί ολόκληρος ο περίγυρός της: ο κάμπος – οι άνθρωποι και τα ζώα του κάμπου. Ο θιάσος: στην πραγματικότητα είναι ένα μπουλούκι αποτυχημένων θεατρίνων, που έστησαν το τσαντήρι τους στην πλατεία κι άρχισαν παραστάσεις με σαιξπηρικά έργα. Η άφιξή τους θα αναταράξει τα ακίνητα νερά της πολιτείας, θα σκορπίσει μια απροσδιόριστη σαγήνη. «Ήταν σα να φύτρωσαν άξαφνα δυο πράσινες φτερούγες σ' όλη τούτη την περιοχή του κάμπου και της πόλης» (β' έκδ. σ. 111). Η πολιτεία: οι άνθρωποι ζουν μια ζωή μίζερη. Η μικροαστική της τάξη αναλίσκεται σε ίντριγκες και κενές συζητήσεις: η ζωή της αυτή, που καμιά φορά διακόπτεται από δεξιώσεις και γλέντια, δίνει και το στίγμα της ελληνικής επαρχίας κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Η εξουσία: με κύριο εκπρόσωπό της τον Διοικητή, είναι ουσιαστικά αμέτοχη στα διαδραματιζόμενα, έξω από το σφυγμό της ζωής. Οι άνθρωποι του κάμπου: συνθέτουν μια άλλη ζωή, διαφορετική από εκείνη των ανθρώπων της καλής τάξης της πολιτείας. Τους ροκανίζει η φτώχεια, η μίζερια, η αρρώστια και η αγραμματοσύνη. Μοναδικό τους καταφύγιο το όνειρο. Τα παρατσούκλια που χρησιμοποιούν

έκφράζουν όχι μόνο τη χιουμοριστική τους διάθεση στις μεταξύ τους σχέσεις, αλλά και το κλίμα που θέλει να υποβάλει ο συγγραφέας. Η φύση: δύναμη φιλική ή εχθρική, ζει τη δική της ζωή, που με το ρυθμό της επηρεάζει τη γύρω της ζωή.

Απέναντι στην ξαφνική εμφάνιση του θιάσου η αρχική στάση της μικρής πολιτείας είναι αρνητική. Σιγά σιγά όμως η προσοχή όλων συγκεντρώνεται γύρω από τη Ρένα, τη νέα κι ωραία πρωταγωνίστρια, που μόνο, όταν ο θιάσος φτάνει σε οικονομικό αδιέξοδο, δέχεται να παίξει σε επιθεωρησιακά έργα, τα οποία ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις και τις πνευματικές δυνατότητες του κοινού. Από τη στιγμή αυτή ο θιάσος ανασαίνει οικονομικά. Η αλλαγή του ρεπερτορίου αντανακλά επίσης και στη ζωή των ανθρώπων της μικρής πολιτείας και του κάμπου, που θα πάρει ένα ρυθμό πρωτόγνωρο, έως ότου οι σειρήνες του πολέμου δώσουν ένα τέλος σ' αυτό το όνειρο. Κάποτε ο θιάσος φεύγει από την πόλη, η Ρένα όμως ακολουθεί τον Παμεινώντα, αφού για καιρό αρνήθηκε τον έρωτά του. Η ζωή στη μικρή πόλη ξαναβρίσκει τον προηγούμενο ρυθμό της.

Την πλοκή του μυθιστορήματος στηρίζουν και κινούν κυρίως η Ρένα, 'ο βιολόγος γιατρός κι ο επαναστάτης Πελοπίδας, μυθιστορηματικά πρόσωπα που αντιπροσωπεύουν διαφορετικές το καθένα δυνάμεις. Η Ρένα, που αποτελεί το κεντρικό πρόσωπο του έργου, ξεχωρίζει ανάμεσα στα μέλη του θιάσου. Κλειστή κι απρόσιτη, σέρνει πίσω της ένα μυστηριώδες παρελθόν, που της έχει αφήσει πικρές εμπειρίες κι απέχθεια για τον έρωτα. Με το ένστικτο της προκαλεί τον Παμεινώντα, που την ερωτεύτηκε απ' την αρχή. Η ρομαντική της διάθεση τη φέρνει σε διάσταση με την πραγματικότητα· επιμένει να παίξει έργα Σαίξπηρ, ενώ είναι φανερό πως ούτε ο θιάσος ούτε το κοινό ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις τους. Όταν όμως αρχίζει να παίζει επιθεωρησιακά έργα, το θέατρο γεμίζει κόσμο. Και η Ρένα, με τη νεανική της ομορφιά και ζωντάνια, ξυπνά τα πάθη, βγάζει τους ανθρώπους από το λήθαργο, ξεσκεπάζει απωθημένες επιθυμίες. Μέσα στη δίνη που τους παρασέρνει, όλοι συνειδητοποιούν την ανθρωπινή υπόστασή τους, τη ζωή που κρύβουν μέσα τους, πέρα από το συμβατικό σχήμα που ο καθένας έχει πάρει ενταγμένος στην κοινωνία της πολιτείας. Ο γιατρός είναι ο εκπρόσωπος της επιστήμης. Γεμάτος ιδεαλισμό, στην αρχή δε βλέπει τη ζωή γύρω του κι αφοσιώνεται στα πειράματά του με τα χέλια. Όταν όμως αντιληφθεί την πείνα και την αρρώστια, που μαστίζουν τους ανθρώπους του κάμπου, θ' αφιερωθεί στη θεραπεία των παιδιών, που γεννιούνται με πρησμένες κοιλίες. Θα συναντήσει τη δυσπιστία, απόρροια της ένδειας και των δεισιδαιμονιών. Έτσι, η επίδρασή του είναι περιορισμένη κι όταν διαπιστώσει ότι η ζωή του κινδυνεύει κι από αυτούς ακόμη που ωφέλησε, θα εγκαταλείψει την πόλη. Ο Πελοπίδας, αντίθετα, είναι ο πραγματιστής οραματιστής, που αγωνίζεται και για την Επανάσταση (μακρινός σκοπός), αλλά και για τη βελτίωση της ζωής των φτωχών (άμεσος σκοπός). Προσπαθεί να τους ενεργοποιήσει κι

αυτοί του το ανταποδίδουν με την αγάπη τους. (Συναγωνιστής κι αντίποδάς του ο ρομαντικός συμπρωταγωνιστής του θιάσου, που είναι βγαλμένος από το ρομαντικό κλίμα της εποχής και βλέπει την Επανάσταση ρομαντικά. Τον ονόμασαν Μιζέρια, γιατί δείχνει κάποια περηφάνεια για την αρρώστια του, μα εκείνο που τον ενδιαφέρει δεν είναι ο σκοπός, αλλά ο αγώνας, η ηρωοποίηση του). Κι η δική του επίδραση είναι περιορισμένη. Θα εγκαταλείψει κι αυτός την πόλη, όταν διαπιστώσει πως κινδυνεύει να συλληφθεί από την αστυνομία.

Ο θιάσος, που με τις παραστάσεις του μπαίνει ξαφνικά στη ζωή της πολιτείας, αντιπροσωπεύει μια ζωή εντελώς διαφορετική από αυτή που ζούσαν οι άνθρωποι του κάμπου και της πόλης. «Είχανε κάτι το μαγικό επάνω τους αυτοί οι άνθρωποι», θα πει για τους θεατρίνους ο αφηγητής (β' έκδ. σ. 112), που μεταφέρουν έναν αέρα μπόέμικης κι ελεύθερης ζωής, έξω από τις καθημερινές συμβάσεις. Κι η ζωή αυτή περνάει μέσα από τη σφριγηλή δύναμη και την ομορφιά της Ρένας, που θα την ερωτευθούν όλοι: ο Νικόλας, το μικρό παιδί του κάμπου, που ονειρεύεται να πιάσει το χρυσό τρυγόني, για να της το χαρίσει· ο Ξαδάχτυλος, που συνειδητοποιεί την ασχήμια του κι αισθάνεται το δάρος της άχαρης ζωής του· ο Μπες, που κάθε βράδυ με τη φαντασία του τη μεταφέρει στην καλύβα του· ο Παμεινώντας, ζωέμπορος και χαρακτηριστικός παλικαράς της εποχής, που θα την ερωτευτεί από την αρχή και θα της υποταχτεί, αλλά τελικά θα την υποτάξει, θα διαλύσει το όνειρο· ο Γυμνασιάρχης, που ξαφνικά θα διαπιστώσει πως μάταια αφιερώθηκε στην επιστήμη κι αγνόησε τη φωνή της ζωής· θ' αποφασίσει να παντρευτεί· ο Θεολόγος, που θα πάψει να υποκρίνεται, θα γίνει πιο ανθρώπινος και θ' ακούσει τη φωνή της σάρκας του. Ανέγγιχτος κι ανυποψίαστος ο Διοικητής. Γι' αυτόν δεν υπάρχει το όνειρο ούτε η άλλη ζωή, αλλά μόνον η εξουσία, που πρέπει να κυριαρχεί, να εποπτεύει και να προστατεύει την έννομη τάξη. Την υπηρετεί όχι βέβαια από πίστη, αλλά από συμφέρον και υπολογισμό της αναμενόμενης προαγωγής.

Η Μεθυσμένη πολιτεία αποτελεί ένα από τα πιο φιλόδοξα μυθιστορήματα της μεταπολεμικής μας πεζογραφίας τόσο στη σύλληψη όσο και στην εκτέλεση. Η επινόηση του μύθου (ο ρόλος του θιάσου στη ζωή μιας μικρής πόλης) είναι πράγματι ευρηματική κι αξιοποιείται από τον συγγραφέα. Σε μια συνεχή εναλλαγή ανάμεσα στη ζωή του θιάσου κι εκείνη των ανθρώπων της πόλης και του κάμπου, παρακολουθούμε την αποτελεσματική ζωή μιας μικρής επαρχιακής πόλης τη δεύτερη δεκαετία του μεσοπολέμου. Ο συγγραφέας θα καταφύγει κι εδώ σε δυο διαμετρικά αντίθετα μέσα, που ήδη χρησιμοποίησε στον «Καινούριο δρόμο», στο ρεαλισμό – συνδυασμένο από μια καινοτομική σάτιρα – και την ποιητικότητα. Στο δόκανο του ρεαλισμού οι άνθρωποι της καλής τάξης, που ζουν μια κενή ζωή, αλλά κι οι φτωχοί ξωμάχοι, που τους μαστίζει η αμάθεια, η πείνα κι η δεισιδαιμονία. Όλοι τους θα στροβιλιστούν κάτω από τις τεράστιες φτερούγες που φύτρωσαν

Από αριστερά: Σάσα Πατατζή, Σωτήρης Πατατζής, Τατιάνα Μιλλιέξ (1953-54).

ξαφνικά στην πόλη με την άφιξη του θιάσου. Αυτό το στροβίλισμα θα συμπαρασύρει και την προσωπική ζωή κάποιων αντιπροσωπευτικών τύπων της πόλης και του κάμπου. Η σκιαγράφηση τους γίνεται πάντοτε με συμπάθεια, αλλά και με οξεία κριτική διάθεση. Το χιούμορ και η ειρωνεία, καυστική κι ανελέητη, πολλές φορές, θα επιστρατευθούν, για να οξύνουν περισσότερο το δραματικό κενό, που προβάλλει πίσω από τις προσωπικές ιστορίες των ηρώων. Το ίδιο αυτό κενό θα φανεί και στην περίπτωση του διοικητή του τμήματος της Χωροφυλακής, που ως την αποστράτευσή του –οπότε ακολουθεί κι αυτός τη μοίρα των άλλων– βρίσκεται υπό τα συνεχή πυρά της σάτιρας του αφηγητή. Η ρεαλιστική όμως απόδοση πολλές φορές θα παραχωρήσει τη θέση της στην ποιητική μαγεία. Ο μικρός Νικόλας κι ο Μπες ζουν και κινούνται περισσότερο μέσα σε μια τέτοια ατμόσφαιρα. Αλλά και ό,τι έχει σχέση με τα φυσικά στοιχεία (το ποτάμι λ.χ. παίρνει τις διαστάσεις μυθικού τέρατος, στοιχείου αγαθοποιού και καταστροφικού συνάμα), με τη μαγεία που ασκεί στους ανθρώπους η Ρένα κι ο θιάσος, θα δοθεί με ποιητική διάθεση. Ίσως αυτή η διάθεση να φτάνει καμιά φορά στην υπερβολή. Οι νεράιδες του βυθού, το χρυσό τρυγόνι που κυνηγάει ο μικρός Νικόλας, για να το χαρίσει της Ρένας, κ. ά. οδηγούν κάποτε σε καταστάσεις, που η κατάχρηση τις αποδυναμώνει. Οι θυμόσοφες σκέψεις των απλών ανθρώπων, τα

Με την Τατιάνα Μιλλιέξ στην Επίδαυρο το 1953.

ευτράπελα και δηκτικά αστεία του Κολοκυθολούλουδου, καμιά φορά πλατειάζουν και μοιάζουν αφύσικα. Όμως η σύνθεση του όλου έργου, όπου τα ατομικά και τα κοινωνικά προβλήματα, περασμένα μέσα από την ιστορία της μικρής πόλης, οδηγούν στον πυρήνα της πραγματικότητας, κατορθώνει να δώσει πρισματικά την εικόνα μιας ολόκληρης εποχής.

Με τα *Ματωμένα χρόνια* και τη *Μεθυσμένη πολιτεία* ο συγγραφέας εξοφλεί τις οφειλές του προς το παρελθόν, της Κατοχής με το πρώτο και της προπολεμικής περιόδου με το δεύτερο. Η χρονική αυτή περίοδος αντιστοιχεί και στην πρώτη φάση της πεζογραφίας του. Στα δυο πρώτα βιβλία του τα πρόσωπα που δρουν υπόκεινται στις ανώτερες βουλές της εποχής ή της ιστορίας και συμμετέχουν στη διαμόρφωσή τους. Αντίθετα, η δεύτερη φάση της πεζογραφίας του, που αρχίζει με τη *Νεράιδα του θυτού*⁵ (1952) και ολοκληρώνεται με το *Χαμένο παράδεισο* (1955), εκφράζει το κενό, στο οποίο βρέθηκε

5. Από τα 10 διηγήματα θα ενσωματωθούν αργότερα στα *Ματωμένα χρόνια* (Διηγήματα της Αντίστασης από τη 6' έκδοση) τα εξής: «Ρημαγμένο χωριό», «Θάλαμος σιωπής», «Η ζωή και ο θάνατος ενός απελπισμένου».

ο συγγραφέας μετά την Κατοχή. Απογοητευμένος από μια ζωή που δεν έμοιαζε καθόλου με αυτή που οραματιζόνταν οι νέοι της Κατοχής, θα καταφύγει στις προσωπικές του εμπειρίες και αναμνήσεις, φτάνοντας ως την παιδική ηλικία, ή σε θέματα που δίνουν την εντύπωση ότι είναι έξω τόπου και χρόνου. Τα πρόσωπα των διηγημάτων του, ξεχασμένα από τον καιρό και τον κόσμο, οφείλουν σε μεγάλο βαθμό την ύπαρξή τους στη δεξιοτεχνία του συγγραφέα, που ξέρει να προωθεί με άνεση την αφήγηση και να χειρίζεται το διάλογο, διαποτίζοντάς τα, άλλοτε με τη δύναμη της ρεαλιστικής του γραφής κι άλλοτε με την αχλή της ποιητικής ατμόσφαιρας και του παραμυθικού στοιχείου ή με τη θυμοσοφία των ηρώων του. Επισημαίνουμε εδώ τα διηγήματα «Ένας αλογοσούρτης πάει στον παράδεισο» από τη *Νεράιδα του βυθού* και «Αηδονοφωνές», «Ερωτικά μαθήματα» από το *Χαμένο παράδεισο*.

Αυτή την κάποια στασιμότητα, από την άποψη της γραφής και της θεματογραφίας, επισημαίνει κι ο Αλέξ. Κοτζιάς σε κριτικό του σημείωμα για το *Χαμένο παράδεισο*:

«Πιστός στους παραδοσιακούς εκφραστικούς τρόπους, αλλά και εν πολλοίς στην παραδοσιακή ευαισθησία ο συγγραφέας μοιάζει να συνεχίζει το δρόμο του αδιαφορώντας για όσα τελούνται γύρω του στο λογοτεχνικό μας χώρο, για ό,τι έχει εγγράψει στο ενεργητικό της η σύγχρονη πεζογραφία μας σε επιτεύγματα, αναμοχλεύσεις, προβληματισμούς, αναζητήσεις. Αυτή η εμμονή, η προσήλωση στο δικό του κόσμο είναι βέβαια τεκμήριο αυθεντικότητας και μια δύναμη ταυτόχρονα όμως και μια αδυναμία, γιατί στα κείμενά του υπάρχουν ενίοτε συγγενή τα στίγματα της φθοράς»⁶.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μπορούν να ειπωθούν, κατά την γνώμη μου, και για τη *Νεράιδα του βυθού*.

Στο *Χαμένο παράδεισο*, που ολοκληρώνει τη δεύτερη φάση της πεζογραφίας του Σ. Πατατζή, παρατηρούμε ότι το θεματικό κέντρο δεν αποτελεί πια η ιδεολογία, αλλά τα ψυχολογικά τραύματα που άφησε ο πόλεμος, και το κενό, μέσα στο οποίο έπεσε ο άνθρωπος, μετά την έξαρση της Κατοχής, που μοιάζει να ευνουχίζεται από τα πράγματα. Η μετατόπιση αυτή από τη διωματική και ιδεολογική φόρτιση της Κατοχής σε τραυματικές ψυχικές καταστάσεις δεν είναι αποτέλεσμα αλλαγής μόνο στην οπτική γωνία του συγγραφέα, αλλά και μιας ιδεολογικής μεταστροφής, που θα ολοκληρωθεί στην επόμενη φάση και τα πρώτα της σπέρματα επισημαίνουμε στην ειρωνική διάθεση απέναντι στον Μαρξ, ο οποίος εμπλέκεται στην αντιδικία του μαστρ'-Αντώνι με τον κάλφα του. («Ερωτικά μαθήματα»).

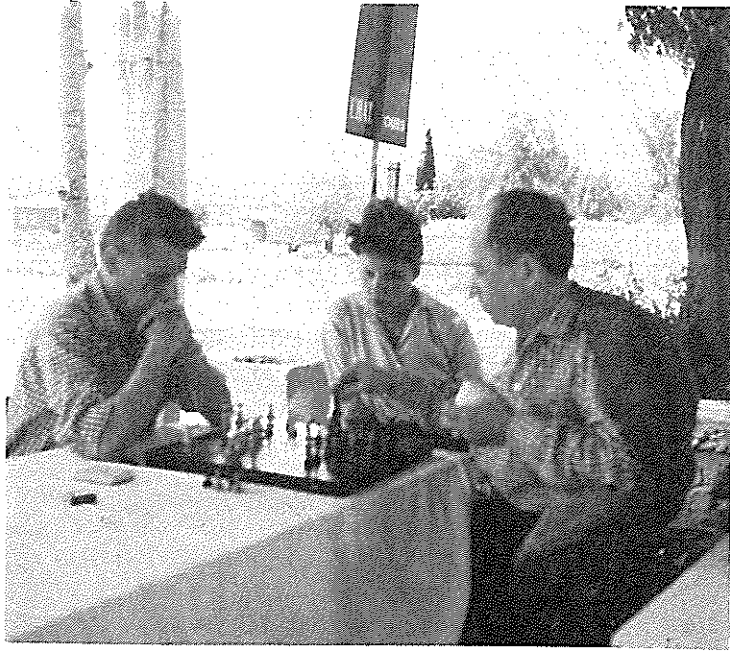
Με το *Πένθιμο εμβατήρι* (1978) ο συγγραφέας θ' αποπειραθεί να προσεγγίσει το δάραθρο που άνοιξε ο Εμφύλιος πόλεμος κι οι διαψευσμένες προσ-

6. Αλέξανδρου Κοτζιά: *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι* Εκδ. «Κέδρος», Αθήνα 1982, σ. 109.

δοκίες. Εκεί όμως που πρώτα λειτουργούσε το βίωμα και η συγκινησιακή φόρτιση, τώρα προβάλλει περισσότερο η κριτική σκέψη και η ιδεολογική προσγείωση. Τα πρόσωπα δεν είναι πια τόσο αγγελικά, αλλά παίρνουν διαστάσεις που ανταποκρίνονται είτε στην πραγματικότητα είτε στις προθέσεις του συγγραφέα. Όλες οι δολοπλοκίες, οι απανθρωπιές, με την προοπτική ενός καλύτερου μέλλοντος, η ιδεολογική ακαμψία, ο εγκλωβισμός αγνών ιδεολόγων σ' ένα απελπισμένο και μάταιο αγώνα, που δε χάνουν το όραμά τους, αλλά προσανατολίζονται είτε σε μια διαφορετική εκδοχή του μαρξιστικού ιδεώδους είτε στην ανατροπή του, θα περάσουν στο *Πένθιμο εμβήτηριο*, μυθιστόρημα του Εμφύλιου πολέμου, που διαδραματίζεται στον Ταύγετο, κοντά στη Σπάρτη. Αφηγητής ένας από τους αντάρτες, ανώνυμος. Το θεματικό κέντρο του μυθιστορήματος δεν εντοπίζεται τόσο στη σύγ-

Από τη δεξίωση στο σπίτι του πρεσβευτή της Τσεχοσλοβακίας προς τιμή του θιάσου και του συγγραφέα (πρώτος αριστερά), για τη διασκευή του έργου του Χάσεκ ο καλός στρατιώτης *Σβέικ* (1956).

Πάσχα του 1960, ο Σωτήρης Πατατζής (αριστερά) με τον Μίμη Φωτόπουλο (γυναικάδελφό του) και μια φίλη τους.

κρουση με τον αντίπαλο, όσο στην εσωτερική ζωή των ανταρτών και, κυρίως, στις ιδεολογικές ή όποιες άλλες διαμάχες τους. Χρησιμοποιείται προφανώς ως αφορμή, που ο Σ. Πατατζής εκμεταλλεύεται α) για να σκιαγραφήσει τα πρόσωπα, που, όπως βέβαια τα βλέπει ο ίδιος, επωμίστηκαν την επανάσταση εν ονόματι της ιστορίας και β) για να περάσει, μέσω κάποιων ηρώων ή περιστατικών, το δικό του όραμα. Σε τρεις κατηγορίες, από την άποψη αυτή, μπορούν να χωριστούν τα πρόσωπα που βρίσκονται στο προσκήνιο. Στην πρώτη ανήκουν οι αδιάστατοι κομματικοί παράγοντες, που είναι στειρημένοι από κάθε συναίσθημα κι αφιερώνονται με κάθε μέσο στον αγώνα, θεωρώντας τους εαυτούς τους αλάθητους ταγούς του (Βράχος Χαμογελαστός, Απόλλωνας κ.ά). Στη δεύτερη ένα πλήθος οργάνων εκτελεστικών, που τους ακολουθεί σε κάθε νόμιμη ή μη απόφασή τους. Στην τρίτη άνθρωποι ξεχωριστοί, που θέλουν ν' αλλάξουν την κοινωνία, όχι όμως με τα ίδια μέσα (Γορίλας, Αρίστος). «Η πραγματικότητα», θα πει ο Γορίλας, «η πορεία δηλαδή της ανθρωπότητας αλλάζει μόνο με ιδέες-αστραπές κι όχι με το ένα κι ένα κάνουν δυο ή εξελίξεις "διαλεχτικές" και άλλα τέτοια κολοκύθια. Με την ιδέα λόγου χάρη, που άστραψε κάποτε στο κεφάλι κάποιου ανθρωποχιματζή να φτιάξει πέτρινο μαχαίρι. Ή να

επινοήσει τον τροχό αργότερα» (σ. 234-5). Η θέση αυτή, που δείχνει να την ασπάζεται ο συγγραφέας, μας δίνει και το στίγμα της ιδεολογικής του μεταστροφής.

Κάποτε όμως το πλήθος των ανταρτών, κυνηγημένο από τους κυβερνητικούς, θα κατασταλάξει σ' ένα τσακωνικό χωριό. Άντρες δεν υπάρχουν, γιατί τους είχαν σκοτώσει οι Γερμανοί. Όλα στο χωριό είναι κοινότητα κι ο καθένας έχει κι από μια γυναίκα. Αρχίζει έτσι μια ζωή ευτυχισμένη, που ικανοποιεί όλους, εκτός από τον Βράχο το Χαμογελαστό, τον κομματικό υπεύθυνο. Θα ζητήσει τη συνέχιση του αγώνα, έστω κι αν δεν υπάρχει καμιά ελπίδα. Θα τους αναγκάσει να τον ακολουθήσουν για ένα σκοτεινό μέλλον: «Ξεμινήσανε εκείνο το βράδυ και κανείς δεν ξέρει πια αν έφτασαν κάπου κάποτε, αν πέθαναν από την πείνα, αν τους ξέσχισαν οι λύκοι, αν ξεσχίστηκαν μεταξύ τους ή αν τους έθαιψαν τα χιόνια» (σ.400).

Το *Πένθιμο εμβατήριο* είναι γραμμένο με πείρα και καημό. Η ιδεολογική ακαμψία και σιλήρυνση, ο αμοραλισμός στο όνομα της επανάστασης και του μέλλοντος, η συκοφαντία και η συστηματική υπόσκαψη των διαφωνούντων, οι εκτελέσεις που διαπράττονται εν ψυχρώ, δίνουν το στίγμα αυτής της σκοτεινής εποχής. Κι ο συγγραφέας θα επιστρατεύσει όλη την εμπειρία και τη δεξιοτεχνία του, για να κρατά το ενδιαφέρον του αναγνώστη σε εγρήγορση. Παρ' όλα αυτά όμως ο αναγνώστης έχει συνεχώς την αίσθηση πως όλα είναι προκατασκευασμένα, οι πρωταγωνιστές συζητούν πολύ κι αναλύουν με κάθε λεπτομέρεια τις απόψεις τους, οι αναδρομές στο παρελθόν χαλαρώνουν την αφήγηση κι αμβλύνουν το ενδιαφέρον κι ότι, τέλος, η στάση του αφηγητή είναι μεροληπτική απέναντι στους πρωταγωνιστές της ιστορίας.

Η τρίτη φάση της πεζογραφίας του Σ. Πατατζή ολοκληρώνεται με τη συλλογή διηγημάτων *Στο χάος* που περιλαμβάνει τα: «Ο Καπετάν Αϊτός», «Η θάλασσα της στάχτης» και «Ο δόκτορας». Κι αν στο «Ο καπετάν Αϊτός» παρακολουθούμε τη θλιβερή κατάντια ενός δασκάλου, που στο ανταρτικό της Κατοχής λεγόταν «Καπετάν Αϊτός» —και ήταν—, ενώ τώρα επιδιώνει τέλεια εξαθλιωμένος βιολογικά και ψυχικά, στο «Ο δόκτορας» ακούμε τον συγγραφέα, δια στόματος του πρωταγωνιστού του, να διακηρύσσει: «Τελικά, κύριε ανακριτά, όλων των ανθρώπων η ζωή είναι μια τριλογία. Αρχίζει με την τραγωδία της αθωότητας, συνεχίζεται με την τραγωδία της αμφιβολίας και καταλήγει στην τραγωδία του χάους. Εκεί είμαι τώρα εγώ» (σ.84). Στην τριπλή αυτή τραγωδία εκφράζεται, κατά τον πρωταγωνιστή του διηγήματος, η πορεία κάθε επαναστατημένου ανθρώπου: όταν είναι νέος κι αθώος, αντικαθιστά τον Θεό με το Μαρξ· κατόπιν οδηγείται στην αμφιβολία των πάντων και καταλήγει στο χάος. Είναι όμως φανερό ότι το ζεστό υλικό των βιωμάτων και των εμπειριών στα διηγήματα αυτά έχει επικαλυφθεί από τους ιδεολογικούς προβληματισμούς του συγγραφέα.

Με τα *Ματωμένα χρόνια* και τη *Μεθυσμένη πολιτεία*, που εντάσσονται στην πρώτη φάση της πεζογραφίας του, ο Σωτήρης Πατατζής αντλεί από τα πλούσια κοιτάσματα των εμπειριών του της προπολεμικής περιόδου και της Κατοχής. Η πίστη του σε μια ζωή γνησιότερη και αυθεντικότερη, όπου ο άνθρωπος θα είναι ελεύθερος από τα δεσμά μιας κοινωνίας, που τον έχει καταδικάσει στην αμάθεια, τη δεισιδαιμονία και τη φτώχεια, είναι εμφανής. Το ίδιο εμφανής είναι και η εμπιστοσύνη στα ιδανικά του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, η ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον στα *Ματωμένα χρόνια*. Στα δυο αυτά βιβλία το βιοματικό υλικό είναι αστείρευτο. Ιδεολογικές ταλαντεύσεις δεν υπάρχουν. Το δίκιο και το μέλλον ανήκει στους φτωχούς και σ' αυτούς που αγωνίζονται για την ελευθερία. Στη δεύτερη φάση (*Η νεράιδα του βυθού, Χαμένος παράδεισος*) το θεματικό κέντρο μεταπορίζεται, όπως είδαμε. Η μετατόπιση αυτή είναι αποτέλεσμα όχι μόνο της απογοήτευσης, για ό,τι επακολούθησε την εποποιία της Κατοχής, αλλά και μιας ιδεολογικής μεταστροφής, που θα ολοκληρωθεί στην επόμενη φάση και τα πρώτα της σπέρματα επισημάνθηκαν ήδη στην ειρωνική διάθεση απέναντι στον Μαρξ, ο οποίος εμπλέκεται στην αντιδικία του μαστρ'-Αντώνη με τον κάλφα του («Ερωτικά μαθήματα»). «Δεν μ' ενδιαφέρουν πια τ' ανθρώπινα», θα πει ο δόκτορας. «Πιστεύω πως σιγά σιγά, μέσα από επιτυχίες και αποτυχίες κάποτε θα βρει ο άνθρωπος το δρόμο του. Του το εύχομαι με όλη μου την καρδιά. Αλλά σαν άτομο δεν μπορώ να συμμετέχω σ' αυτή την προσπάθεια. Πρώτα πρώτα γιατί κουράστηκα και ύστερα γιατί βρίσκομαι τώρα στο χάος της αμφιβολίας και της αναζήτησης του Θεού» (Στο χάος, σ.117). Στα παραπάνω λόγια συνοψίζεται και το καταστάλαγμα των ιδεολογικών αναζητήσεων του συγγραφέα: παραίτηση από τ' ανθρώπινα και μια μεταφυσική ενατένιση που αιωρείται ανάμεσα στην αμφιβολία και την πίστη στον Θεό.

Κρίσεις για το έργο του

«Αλλά πρέπει να μιλήσουμε λεπτομερέστερα γι' αυτό εδώ το βιβλίο, που είναι εξαιρετο δείγμα από τη λογοτεχνία της Αντίστασης. Όλα τα διηγήματα της συλλογής αυτής με τον τίτλο *Ματωμένα χρόνια* εμπνέονται από τη ζωή των τελευταίων ετών που συντάραξε το λαό μας. Ο συγγραφέας της είναι πρωτοφανέρωτος, αλλά δε φαίνεται πρωτόπειρος· αντίθετα, αν κι είναι νέος, δείχνει σταθερότητα στο γράψιμό του και προχωρεί με τη σιγουράδα δοκιμασμένου τεχνίτη. Τη ζωή της Αντίστασης τη γνώρισε καλά, γιατί την έζησε στις πολιτείες και στα βουνά. Γενικά όλα τα στοιχεία που αποτελούν τα αφηγήματά του παρουσιάζονται πλούσια σε πείρα και γνωριμίες από την πραγματικότητα, που ο συγγραφέας φαίνεται να τις θησαύρισε μέσα στις περιπέτειες μιας δύσκολης ζωής. Το πνεύμα που κατευθύνει την τέχνη του είναι το πνεύμα του δυναμικού ρεαλισμού· η στάση του συγγραφέα μπροστά στη ζωή, δεν είναι στάση παθητική ή απλά κριτική· δε δίνει μια αδιάφορη εικόνα και μια ουδέτερη ερμηνεία της ζωής· ο ρεαλισμός του δε στέκεται στην επιφάνεια της πραγματικότητας, αλλά ξεσκεπάσει τα βάθη της και κάνει αισθητά τα κρυμμένα κίνητρα που διαμορφώνουν τη σημερινή ιστορία· ο συγγραφέας είναι εμπροσθόβλητος από ορισμένες θερμές πίστεις και υψώνει το βλέμμα προς κάποια ιδανικά· κι η τέχνη του χρωματίζεται κι εμπυχώνεται από το ψυχικό του περιεχόμενο, μένοντας πάντα στο καθαρό αισθητικό επίπεδο, χωρίς να πολιτικολογεί, να κοινωνιολογεί ή να κηρύττει· ο ρεαλισμός του εκφράζει το πνεύμα της Αντίστασης, το πνεύμα των λαϊκών μαζών, που θέλουν να αναδημιουργήσουν τη ζωή, που διψούν για περισσότερη ελευθερία και που έχουν όλη την αγωνιστική ορμή να την πετύχουν. Οι καταστάσεις και τα περιστατικά που περιγράφονται είναι συχνά δραματικά, αλλά μια πνοή ελπίδας και προσδοκίας αναδίνεται μέσα από την τραγικότητα και τη διαλεχτική πάλη της ζωής. Ωστόσο ο συγγραφέας μένει πάντα αντικειμενικός κι ούτε μια στιγμή δεν μπορεί να κατηγορηθεί πως στρεβλώνει ή βιάζει την αλήθεια των πραγμάτων· παρουσιάζει μόνο εικόνες και καταστάσεις που γεννούν συναισθήματα, δίνει τη ζωή στη φυσική ροή της κι αφήνει τα πράγματα να μιλούν· ο ίδιος μένει κρυμμένος ως το τέλος· οι άνθρωποι του σκέπτονται και κινούνται με φυσικότητα και μόνο με την οργανωμένη σύνθεση που δημιουργεί εκφράζει τα νοήματά του. Στο ύφος του αποφεύγει τις αισθηματικότητες και τα διανθίσματα, που θα μπορούσαν να δώσουν την εντύπωση του πλαστού και της φιλολογίας· έχει αναπτυγμένο το αίσθημα του αληθινού και του ψεύτικου κι αυτό είναι ένα ακόμα χαρακτηριστικό για τη γνησιότητα του ταλάντου του.»

Μάρκος Αυγέρης

(Κριτική για το *Ματωμένα χρόνια*: Η λογοτεχνία της Αντίστασης, εκδόσεις «Εστία», σ. 395-396.)

«Ο κ. Σωτ. Πατατζής για τον οποίον είχε εξαγγείλει η κριτική ένα εξαιρετο μέλλον διηγηματογράφου, δοκιμάζει τώρα τις δυνάμεις του στο μυθιστόρημα. Είναι πολύ νέος ίσως και το μυθιστόρημα στην πιο ουσιαστική — και δεν έννοοιμε την απόλυτα πατροπαράδοτη — μορφή του, προϋποθέτει μια κάποια ηλικία. Ωστόσο, ό,τι λείπει από τη *Μεθυσμένη πολιτεία* δεν είναι αυτό που συνηθίσαμε να ονομάζουμε πείρα

ζωής, γνώση του ανθρώπου, αλλά η συγκεντρωτική εκείνη ικανότητα της ματιάς που προετοιμάζει τον καλλιτέχνη για το έργο της σύνθεσης στην πιο πλατιά της έννοια.»

Γιάννης Χατζίνης

(Κριτική για τη *Μεθυσμένη πολιτεία*: περιοδ. *Νέα Εστία*, Ιούλιος 1949, τεύχ. 528, σ. 876.)

* * *

«Ο κ. Πατατζής είναι από τους διηγηματογράφους μας που θα σταδιοδρομήσουν. Το ταλέντο του, όσο κι αν ακόμη σκουντουφλά κάπου κάπου, γιατί δεν κατόρθωσε να απαλλαγεί από κάποιες παραχωρήσεις στην ευκολογραφία, ή γιατί δεν μπορεί ακόμη να ξεπεράσει το τετριμμένο λεκτικό κλισέ για να επιτύχει τη στιλπνότητα, είναι ταλέντο που βασίζεται σε πλούσια εμπειρία ζωής. Είναι ένα απόθεμα πολύ ακριβό και πολύ χρήσιμο ως αποσκευή. Οι εικόνες του έχουν την ωραία λιτότητα της σιγουρίας και της ακριβολογίας. Και μια πνοή λυρισμού, που τη χάρηκα περισσότερο σε κάποιες σελίδες της *Μεθυσμένης πολιτείας*, δείχνουν ότι διαθέτει ακονισμένη ευαισθησία. Η γλώσσα του είναι λαμπικαρισμένη δημοτική και στους διαλόγους έχει μια ευλυγισία που δικαιολογεί την επίδοση του συγγραφέα στο σκηνικό λόγο. (Δεν γνωρίζω τι επέτυχε στο θέατρο με το έργο του *Επιστροφή από το Μπούχενβαλτ*, γιατί δεν έτυχε να το ιδώ, αλλ' άκουσα πολλά καλά).»

Αιμ. Χουρμούζιος

(Κριτική για τη *Μεθυσμένη πολιτεία*: εφημ. «Καθημερινή», 12 Φεβρουαρίου 1953.)

* * *

«“Πιστός” του διηγήματος, όσο ελάχιστοι της γενιάς του, αυτής που έκανε την πρώτη εμφάνισή της ευθύς μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο κ. Σωτήρης Πατατζής συνεχίζει με την ίδια επιτυχία την καλλιέργεια του λογοτεχνικού αυτού είδους, που κάποτε στάθηκε από τα πλέον αντιπροσωπευτικά της λογοτεχνίας μας. Και δεν την συνεχίζει απλώς. Χωρίς να απομακρύνεται αισθητά από την παράδοση, κατορθώνει πειθαρχώντας στους αυστηρούς κανόνες του είδους, διατηρώντας δηλαδή την “κλασική” μορφή, λιγότερο ή σχεδόν καθόλου με την επιλογή των θεμάτων του και περισσότερο με την σκοπιά που τα αντιμετωπίζει, να κινείται με καταπληκτική άνεση μέσα στο Σήμερα. Η εμμονή στην παράδοση, εδώ δεν σοκάρει παρά ελάχιστα. Ο συγγραφέας – το υπαγραμμίζουν, στο σύνολο και στις λεπτομέρειές τους, τα πεζογραφήματά του – έζησε το δράμα της “χαμένης γενιάς” και διατηρεί όλη την πίκρα της διάψευσης των ονείρων και των ελπίδων της. Μονάχα που η πίκρα τούτη δεν εκφράζεται ποτέ άμεσα, ή με κατευθείαν αναφορά στις καταστάσεις που την προκάλεσαν. Είναι η ατμόσφαιρα της βουβής θλίψης και εγκαρτέρησης, του ψυχικού κενού και της μόνωσης, που, κυρίαρχη στα πεζογραφήματά του, την υποδηλώνει.»

Βάσος Βαρίκας

(Κριτική για το *Χαμένος παράδεισος*: εφημ. «Το Βήμα της Κυριακής», 15 Μαΐου 1966. [Τώρα και Βάσος Βαρίκας: *Συγγραφείς και κείμενα*, Β', «Ερμής», Αθήνα 1980, σ. 47-49.])

«Κι επιπλέον, ο Πατατζής διαθέτει ένα στοιχείο που δεν το συναντάς συχνά στην πεζογραφία μας. Διαθέτει χιούμορ. Μια καλόκαρδη γελοιογραφική διάθεση διαποτίζει τις σελίδες του και ώρες ώρες γίνεται πικρός σαρκασμός. Είναι αυτό ένα από τα εργαλεία της συγγραφικής του τέχνης. Γιατί και όταν γελάει και σε κάνει να γελάς, ο Πατατζής δεν διασηδάζει. Πονάει. Πάντα κάτω από το αστείο του κρύβεται το σοβαρό, κάτω από την ειρωνεία του ο βαθύς καημός. Το βλέπεις αυτό όταν ξαφνικά καταλαβαίνεις με πόση συμπάθεια αντιμετωπίζει ακόμη και τα πιο καταγέλαστα πρόσωπα. Τελικά, ο παισιόδοξος Πατατζής κατανεύει στη ζωή με μια στωική χειρονομία.»

Αλέξανδρος Κοτζιάς

(Περιοδ. *Ταχυδρόμος*, 17 Μαΐου 1974, [Τώρα και Αλέξανδρος Κοτζιάς: *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι* εκδόσεις «Κέδρος», Αθήνα 1981, σ. 111.])

* * *

«Έρχονται, ένα ωραίο πρωί, κάτι ηθοποιοί, στήνουν στην πλατεία τη σκηνή τους και παίζουν Σαίξπηρ... Αυτό είναι όλο; Όχι. Οι ηθοποιοί εκείνοι είναι πλάσματα ανθρώπινα, αρκετά παράξενα, αρκετά ύποπτα ή σαγηνευτικά – ανάλογα με τις περιπτώσεις – και αναγκάζουν τον καθένα να κάμει την εκλογή του: Η μικρή πρωταγωνίστρια προπάντων, μια κοπελίτσα χαμένη στον κόσμο της επαρχίας, σαν το ψάρι της θάλασσας του Νότου που ξεπέφτει σ' ένα ποτάμι κρύο και σκοτεινό, συνδουλίζει τα πάθη ή τα μίση, αναστατώνει τους άντρες, σκανδαλίζει τις γυναίκες.

Δεν πρέπει όμως να πιστέψουμε πως θα ήταν αρκετός ο έρωτας για να εξηγηθούν όλα: Οι άντρες της μικρής πολιτείας, μέσα από τον έρωτά τους ή τον πόθο τους για τη Ρένα, αναζητούν τη δικιά τους αλήθεια.

Η αγάπη ή το μίσος για τον διπλανό τους, ή για τον φίλο τους, για τον σύντροφο του παιχιδιού ή της δουλειάς τους, εκφράζεται έτσι μεταμορφωμένη μέσα απ' αυτό το απραγματοποίητο όνειρο. Άλλοι, όπως ο Γυμνασιάρχης και ο Θεολόγος, ονειρεύονται να παντρευτούν τη Ρένα, άλλοι, όπως ο Ξαδάχτυλος, ο Νικόλας ή ο Μπες, ν' ανασάνουν το άρωμά της, ν' αγγίξουν τις καμπυλότητές της, να την κατακτήσουν σα λουλούδι ή σα νεράιδα, στην πραγματικότητα όμως, ο καθένας απ' αυτούς ψάχνει να βρει τον εαυτό του μέσα στο δικό του κόσμο: Τον κόσμο ενός Γυμνάσιου, τον κόσμο των αγίων, των βουβαλιών ή των γιδιών. Και να, που όλο αυτό το σύμπαν μεταμορφώνεται και στριφογυρίζει γύρω απ' τη Ρένα.»

Jacques Lacarrière

(Πρόλογος για τη *Μεθυσμένη πολιτεία*: εκδόσεις «Εστία», Αθήνα 1977, σ. 9-11.)

* * *

«Με το πέρασμα του χρόνου ο προβληματισμός του συγγραφέα διευρύνεται και εξαπλώνεται σε περιοχές ολότελα σύγχρονες για τη νεοελληνική λογοτεχνία: α) Τη σύγκρουση της σημερινής πραγματικότητας με τα όνειρα και τα ιδανικά, με τις εξιδανικεύσεις ή ακόμα και με τις φαντασιώσεις – σύγκρουση που οδηγεί αναπόφευκτα στη συντριβή του ατόμου και στην ψυχική του διάλυση. β) Την ανατροπή της φυσιολογικής ροής του χρόνου: το παρελθόν συμπλέκεται αξεδιάλυτα με το παρόν στο έργο

του, όπως επίσης συμπλέκονται το τραγικό και το κωμικό. Και ακριβώς αυτά τα δύο στοιχεία είναι τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ανεπανάληπτου και ολότελα προσωπικού ύφους.»

Ole Olsen

(Θάλαμος σιωπής, 6' έκδοση σ. 15, 1978.)

Επιλογή Βιβλιογραφίας

1. *Ματωμένα χρόνια*. Μ. Αυγέρης *Η λογοτεχνία της Αντίστασης* (πρόλογος, εκδ. «Εστία», 1978, σ. 391-402)· Α. Κόμης, περιοδ. *Ελεύθερα Γράμματα*, αριθ. 42, 1 Μαΐου 1946, σ. 133-134· Π. Χάρης *Σαράντα χρόνια κριτικής ελληνικού πεζού λόγου*, τόμ. Β' (α' ημίτομος), εκδ. «Ελληνικό λογοτεχνικό και ιστορικό αρχείο», Αθήνα 1985, σ. 44-45· Κ. Ι. Τσαούσης, εφημ. «Ελευθεροτυπία», 24 Μαΐου 1979.

2. *Μεθυσμένη πολιτεία*. Α. Αργυρίου, περιοδ. *Ελεύθερα Γράμματα*, Γ' περιόδος, τεύχ. 3-4, Μάρτιος-Απρίλιος 1949, σ. 145-147· Α. Θρύλος, περιοδ. *Αγγοελληνική επιθεώρηση*, τόμ. Δ', τεύχος 7, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1949, σ. 263· Γ. Χατζίνης, περιοδ. *Νέα Εστία*, τεύχ. 528, Ιούλιος 1946, σ. 876 κ.έ.· Αιμ. Χουρμούζιος, εφημ. «Η Καθημερινή», 12 Φεβρουαρίου 1953· Αλ. Κοτζιάς, εφημ. «Μεσημβρινή», 19 Απριλίου 1963 και *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι*, έκδ. «Κέδρος», Αθήνα 1982, σ. 106-107· J. Lacarrière, Εκδ. «Εστία» (πρόλογος), Αθήνα 1977, σ. 9-16.

3. *Νεράιδα του θυτού*. Αιμ. Χουρμούζιος, εφημ. «Η Καθημερινή», 12 Φεβρουαρίου 1953· Γ. Χατζίνης, περιοδ. *Νέα Εστία*, τεύχ. 619, 15 Απριλίου 1953, σ. 559 κ.ε.· Μπ. Κλάρας, εφημ. «Η Βραδυνή», 7 Μαΐου 1953· Π. Χάρης, *Σαράντα χρόνια κριτικής ελληνικού πεζού λόγου*, τόμ. Β' (α' ημίτομος), εκδ. «Ελληνικό λογοτεχνικό και ιστορικό αρχείο», Αθήνα 1985, σ. 264-265· Κ.Ι. Τσαούσης, εφημ. «Ελευθεροτυπία», 21 Φεβρουαρίου 1980.

4. *Χαμένο παράδεισος*. Γ. Χατζίνης, περιοδ. *Νέα Εστία*, τεύχ. 941, 15 Σεπτεμβρίου 1966, σ. 1329-1330· Α. Καραντώνης, *Σύγχρονοι πεζογράφοι*, εκδ. Νικηδόημος, Αθήνα 1978, σ. 337-339· Β. Βαρίκας, εφημ. «Το Βήμα της Κυριακής», 15 Μαΐου 1966 και *Συγγραφείς και κείμενα*, εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1980, σ. 47-49· Αλ. Κοτζιάς, εφημ. «Μεσημβρινή», 12 Μαρτίου 1966 και *Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι*, εκδ. «Κέδρος», Αθήνα 1982, σ. 108-109· Κ. Ι. Τσαούσης, εφημ. «Ελευθεροτυπία», 24 Μαΐου 1979.

5. *Πένθιμο εμβατήριο*. Ole Olsen, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα 1978, σ.7-17 (πρόλογος)· Παρατηρητής (=Τ. Βουρνάς), εφημ. «Η Αυγή», 22 Νοεμβρίου 1978· Κ.Ι. Τσαούσης, εφημ. «Ελευθεροτυπία», 30 Νοεμβρίου 1978· Τ. Μενδράκος, περιοδ. *Επίκαιρα*, 29 Μαρτίου 1979.

6. *Στο χάος*. Μ.Π. (=Μαρία Παπαδοπούλου), εφημ. «Τα Νέα», 12 Σεπτεμβρίου 1980· Σ. (=Μ.Μ. Παπαϊωάννου), εφημ. «Ριζοσπάστης», 26 Σεπτεμβρίου 1980.

7. Βλ. επίσης Μ.Γ. (=Γιαλουράκης), *Εγκυκλοπαίδεια της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τόμ. ΙΑ', σ. 416-422· Μ.Γ. Μερακλής *Η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία- Η Πεζογραφία*, εκδ. Κωνσταντινίδη, Θεσσαλονίκη (χωρίς χρονολογία) σ. 51-52· Αλ. Κοτζιάς, *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι*, εκδ. «Κέδρος», Αθήνα 1981, σ. 112-113.

Καινούριος δρόμος

Έπρεπε να ήταν κανείς πολύ πλούσιος για να παραθερίσει κει πάνω μες στην καρδιά του δάσους, τρεις ώρες μακριά από το κοντινότερο χωριό. Πήγαιναν μονάχα είκοσι, είκοσι πέντε το πολύ, οικογένειες. Και μεις, ένας ολόκληρος κόσμος στις διαταγές τους. Ψωμάδες, γαλατάδες, μανάβηδες, χασάπηδες, ψιλικατζήδες, αγωγιάτες... Εκείνοι είχαν ωραίες ξύλινες καλύβες, μα εμείς όλοι κοιμόμαστε κάτω από τα πεύκα, δίπλα στηνπραμάτεια μας. Τους κουβαλούσαμε και του πουλιού το γάλα, αυτό όμως δεν τους εμπόδιζε να μας σιχαίνονται και να μας περιφρονούν βαθιά. Και μεις τους μισούσαμε.

Ο Θεοδώρης ο μανάβης είχε πεί: «ίσως μια μέρα τους κάψω σαν ποντίκια». Έφερνε τα καφάσια με τα σταφύλια στις πλάτες του, τρεις ώρες δρόμο κι όλο ανήφορο. Όταν δε δούλευε ή δεν έπινε, ξαπλωνόταν ανάσκελα κι έπαιζε ράθυμα την κίτρινη κομπολόγα του. Κι όλο έφτυνε...

—Τι φτύνεις; Ψοφήμι βλέπεις; φώναζε ο Αγγουρίδας.

Κάθε μέρα γκρινιάζανε γι' αυτό, γιατί ο Αγγουρίδας έλεγε πως το σάλιο σκορπίζεται και κάθεται πάνω στην «ευαίσθητη»πραμάτεια του: ρουζ, πούδρες, κορδέλες πολύχρωμες, καθρεφτάκια και «προφυλακτικά».

Κι ο Καντηλανάφτης έπαιρνε πάντοτε το μέρος του Αγγουρίδα γιατί είχε την ιδέα πως το σάλιο πείραζε και τα μπαχαρικά του.

—Καλά σου λέει... τι φτύνεις; Το σάλιο είναι καταραμένο από τότε που οι εβραίοι φτύσανε το Χριστό...

Ήταν πολύ θρήσκος και γι' αυτό μαζί με τα μπαχαρικά πουλούσε μοσχολίθινο, καντηλήθρες και βίους αγίων. Και μεις τον λέγαμε Καντηλανάφτη. Μας θεβαίωνα πως είχε κάποτε μια σπουδαία θέση — γραμματοκομιστής. Τον πέταξαν όμως γιατί, λέει, έπινε πολύ κι αντί να διώχνει τα γράμματα για τον προορισμό τους, τα μοίραζε πάλι σε κείνους που τα στέλνανε... Εγώ έφερνα στην κατασκήνωση εφημερίδες και περιοδικά...

Στην παρέα μας ήρθε εκείνο το καλοκαίρι κι ένας γαλατάς. Μόλις πουλούσε το γάλα, ερχότανε κοντά σε μένα και μου 'παιρνε όλο τον τύπο που είχα για επιστροφή. Και διάβαζε... διάβαζε... Ούτε έπινε ούτε φώναζε, ούτε χειρο-

νομούσε... Ο Θεοδωρής τον είχε βαπτίσει Σιωπηλό. Στεκόταν πολλές φορές και μας κοίταζε... πώς μας κοίταζε!... Σα να 'θελε με κείνη τη ματιά του να σκίσει τα στήθια μας και να ιδεί μέσα... βαθιά.

Ο Θεοδωρής του φώναζε κείνη την ημέρα:

—Ε... Σιωπηλέ... Όποιος σκέφτεται πολύ κατεβάζει το κεφάλι του ψείρες... Συλλογίζεσαι σα γουρούνι που το πάνε για σφάξιμο... Τι συλλογίζεσαι;

—Συλλογίζομαι, ναι... Γιατί τάχα ήρθαμε στον κόσμο;

Ο Καντηλανάφτης χαμογέλασε και χτύπησε την Καινή Διαθήκη που είχε στον κόρφο του.

—Τα χαρτιά το λένε αυτό...

Είμαστε και οι πέντε ξαπλωμένοι στην ρίζα ενός γέρικου πεύκου. Ο Θεοδωρής είχε ακουμπήσει το κεφάλι του σ' ένα καφάσι κοντόγιομο από σταφύλια. Κοίταγε ψηλά στην κορφή του πεύκου κι άφηνε τις πελώριες χάντρες της κομπολόγας του να σκάζουνε ρυθμικά πάνω απ' την κοιλιά του...

Ο Αγγουρίδας μισοσηκώθηκε.

—Εμείς οι φτωχοί πρέπει, λέω, να γίνουμε ένα πράμα... Σαν αδέρφια...

—Αδερφοί... διόρθωσε ο Καντηλανάφτης.

—Ναι... πρέπει, συμπλήρωσε ο Σιωπηλός. Για ιδές: σκοτωνόμαστε στη δουλειά για κείνους εκεί — κι έδειξε την κατασκήνωση. Κι ύστερα; Να φάμε δεν μπορούμε...

—Πίνουμε όμως... Όταν πίνεις όλα τα ξεχνάς.

—Πίνετε για να ξεχάσετε πως πρέπει να τρώτε...

—«'Εγώ βρῶσιν ἔχω φαγεῖν ἦν ἡμεῖς οὐκ οἶδατε», μουρμούρισε ο Καντηλανάφτης. Κι απότομα, σα να τον κέντησε μύγα, τινάχτηκε:

—Θέλετε να σας πω εγώ; Να σας πω γιατί είμαστε δυστυχησμένοι; Το λοιπόν... Δεν κάνουμε οικονομία... Αυτό είναι...

—Σκάσε, γερο-Ιούδα, γιατί θα σε φτύσω, τον απείλησε ο Θεοδωρής...

Ο Καντηλανάφτης όμως είχε πάρει φόρα:

—Οικονομία! Εέρεις τι θα πει; Το λοιπόν: άμα βάζαμε ένα τάλιρο την ημέρα έχουμε... τρεις πέντε δεκαπέντε... εκατόν πενήντα δραχμές το μήνα... Το λοιπόν... λογάρισε τώρα. Σ' ένα χρόνο θα'χεις...

—Φτου... τσιφούτη, έκανε ο Θεοδωρής κι έφτυσε κατά τον ουρανό...

Ο ήλιος έγερνε στη θάλασσα χαύνος και μισολιπόθυμος. Σε λίγο θα θυτιστεί στην πλατιά της αγκαλιά. Και μονάχα η άχνα του θα χρυσώνει ακόμα στις κορφές των πεύκων.

—Θά'ναι τώρα οχτώ... είπα κι αμέσως πεταχτήκαμε επάνω.

Ο Θεοδωρής μας έσπρωχνε κι όλο μούγκριζε πως του τρώμε την ώρα με σαλιαρίσματα.

—Εγώ δε θα'ρθω, δήλωσε ο Καντηλανάφτης.

—Γιατί; απορήσαμε όλοι.

—Ούτε τώρα, ούτε αύριο, ούτε μεθαύριο... Ποτέ πια. Θα πάρω έναν καινούριο δρόμο. Τι κέρδισα τόσα χρόνια που πίνω; Να κυλιέσαι όλη σου τη ζωή σε μια λάσπη!... Ύστερα... λέμε πως πως θα πιούμε μονάχα ένα ποτήρι και

πως θα καθίσουμε μόνον μιαν ώρα... Ε, λοιπόν, άσωτοι υιοί, πέστε μου... Κάθε βράδυ δε μας πετάει έξω αναίσθητους εκείνος ο ληστής ο ταβερνιάρης;

Ο Αγγουρίδας τον έπιασε από το χέρι.

—Σήκω γέρο... 'Όλ' αυτά δεν έχουνε σημασία. Ναι, έτσι λέμε... Κι ύστερα; Εμείς έχουμε σκοπό να πιούμε μονάχα ένα ποτήρι... Αν δεν το πετύχουμε... τόσο το χειρότερο για το σκοπό μας... Μήπως πετυχαίνει κανείς όλους τους σκοπούς του στη ζωή; Να... εγώ που με βλέπεις, λογάριαζα να γίνω ναυτικός... Να τραβάω ίσα... όλο κατά το νοτιά. Γιατί; Έτσι... ένας σκοπός ήτανε.

—'Όχι... φύγετε. Είσαστε τυφλά γουρούνια.

—'Αι στο διάβολο, γερο-Ιερεμία, ούρλιαξε ο Θεοδωρής. Ελάτε μωρέ, νύχτωσε.

—Βάι... νύχτωσε... έκανε ο Αγγουρίδας, κοιτάζοντας γύρω του.

Κι αφήσαμε τον Καντηλανάφτη ξαπλωμένον εκεί, στη ρίζα του γέρικου πεύκου.

Ο Σιωπηλός ήρθε κοντά μας. Κάθε βράδυ ερχότανε κι αυτός, αλλά δεν έπινε ποτέ. 'Όταν ξεκινήσαμε μουρμούρισε: «Η νύχτα!». Και πιο πέρα σταμάτησε και μου'σφιξε το μπράτσο.

—Ξέρεις τι σκέφτομαι; Λέω πως το κρασί είναι ο ήλιος της δικής σας νύχτας...ε;

* * *

Η ταβέρνα ήτανε μια καλύβα ξύλινη. 'Όλα ήτανε ξύλινα εκεί: τα τραπέζια, οι πάγκοι, οι κανάτες, οι κούπες... Ακόμα κι ο Λεωνίδας ο ταβερνιάρης, έτσι καθώς ήτανε χοντρός με κείνη τη σκούρα ποδιά του, έμοιαζε από μακριά σα στρογγυλό κούτσουρο.

Εκεί ερχόντουσαν οι δούλες για ν' αγοράσουν ποτά σε σφραγισμένα μπουκάλια. «Εκείνου» δεν έπιναν κρασί, ούτε και πατούσαν το ποδάρι τους στη ταβέρνα —εχτός κι αν ήθελε κανείς τους να βρει ένα μουλάρι...

Επειδή τους πουλούσαμε τα πράγματά μας λίγο αρμυρά μας λέγανε ληστές. Και την ταβέρνα του Λεωνίδα την είχανε θγάλει «άντρον».

Στην αρχή μου φαινότανε βαρύ αυτό. 'Όμως σιγά σιγά συνήθισα κι εγώ.

—Τι θα πει αυτό γιε μου; έλεγε ο Καντηλανάφτης. Ένας ληστής μπορεί να είναι και άγιος, όπως κι ένας άγιος μπορεί να είναι ληστής.

Και μεις με τη σειρά μας είχαμε δώσει στον στρογγυλό Λεωνίδα τον τίτλο του «αρχιλήσταρχου».

Εκείνος γελούσε μ' αυτό και μας φώναζε «παλικάρια».

Τον πιάναμε πολύ συχνά που μας έκλεβε. Κάποτε ο Αγγουρίδας δε θάσταξε.

—Είσαι ένας αληθινός αρχιληστής, του είπε... Ποτέ πια δε θα ξαναπατήσω στ' αχούρι σου, κανάγια.

Ο Λεωνίδας σήκωσε το χέρι του και του'δειξα πέρα στον κάμπο το ποτάμι που γλιστρούσε προς τη θάλασσα σαν ασημένιο φίδι...

—Ξέρεις γιατί κουλουριάζεται έτσι; Παλεύει με τη μοίρα του. Πότε στρίβει δεξιά, πότε ζερβά... Θέλει να ξεφύγει, όμως πάντα στη θάλασσα πέφτει... Αυτό είναι το ριζικό του.

—Σωστό, είπε ο Καντηλανάφτης. Γιόμισε τη μισή!

Ο Λεωνίδας ξαναγύρισε με τη μισή τρία δάχτυλα κάτω. Κέρασε γρήγορα γρήγορα στις κούπες για να μη την ιδούμε, κι έσκυψε στον Αγγουρίδα.

—Κι ούτε μπορεί ποτέ να γυρίσει πίσω, του είπε.

Ο Αγγουρίδας τον κοίταξε πολλήν ώρα... Ύστερα... κοίταξε και μας που σωπαίναμε και ξαφνικά έφτυσε τον Καντηλανάφτη στα μούτρα κι άρχισε να κλαίει... Έτσι έκανε πάντα όταν μεθούσε πολύ.

Εκεί λοιπόν αράζαμε όταν σουρούπωνε — βαρκούλες που τις έδερνε ολημερίς ο γαρμπής της σκληρής δουλειάς. Πίναμε στην αρχή σκυφοτοί και λυπημένοι... Τότε ο Σιωπηλός που δεν έπινε, έβρισκε την ευκαιρία να μας ψέλνει.

—Όλοι είμαστε σκλάβοι, έλεγε, μα σεις δυο φορές... Είσατε σκλάβοι και του εαυτού σας... Σπάστε αυτές τις αλυσίδες.

—Αχ... να τις σπάσουμε... στέναξε ο Αγγουρίδας. Για φτούνο ερχόμαστε εδώ.

—Δε σπάνε οι αλυσίδες με το κρασί.

—Όχι, δε σπάνε, έλεγε κι ο Καντηλανάφτης.

—Όμως αλαφραίνουν, επέμενε ο Αγγουρίδας. Δεν αλαφραίνουν παιδιά; Μόλις τις βυθίσεις στο κρασί γίνονται πούπουλο και πλέουν σαν τα σιδερένια καράβια...

Σιγά σιγά μπαίναμε στο κέφι. Και τότε κανείς πια δεν άκουγε τον Σιωπηλό.

Πρώτος ο Θεοδωρής σηκωνότανε και χτυπώντας τη γροθιά του στο τραπέζι φώναζε:

—Ε... πάψε πια αλυσοφόρε.

—Χμ... αλυσίδες, μουρμούριζε κι ο Καντηλανάφτης. Βαριές αλυσίδες... βαριά καλογερική... Τι τα θες;

* * *

Όταν πρωτόμπαινες στην ταβέρνα σε χτυπούσε μια μπόχα από βρώμικες ανάσες, τσιγάρα και ποδαρίλα. Γι' αυτό οι παραθεριστές δεν ερχόντανε εκεί —εχτός κι αν ήθελαν να βρουνε αγωγιάτη ή ξυλοκόπο ή κανέναν άλλον από μας. Έχωναν τότε το κεφάλι τους από την πόρτα και δίχως να μπουν μέσα φώναζαν: «Θέλω ένα μουλάρη».

—Εγώ... εγώ ουρλιάζανε οι αγωγιάτες μεθυσμένοι, σα να ήσαν οι ίδιοι μουλάρια.

—Πόσο;

—Πενήντα...

‘Άλλος πιο πέρα φώναζε: σαράντα.

Συχνά, πάνω στο συναγωνισμό αρπάζονταν και σπάγανε τα κεφάλια τους με τις ξύλινες κανάτες του Λεωνίδα.

Τους χώριζαν κι έτσι ματωμένοι γύριζαν και πάλι στα τραπέζια τους. Σ’ έναν τέτοιο καθγά είχε σφαχτεί πρόπερσι ο Μιχαλιός. Ο άλλος τους ‘κοψε το λαιμό με το κλαδευτήρι. Τέντωσε τα χέρια ο Μιχαλιός και σωριάστηκε καταγής. Όμως καθώς κυλίστηκε μπροστά στο βουτσά, το κορμί του πήρε και την κάνουλα κι άρχισε να τινάζεται έξω, ακριβώς όπως και το αίμα του. Ο Λεωνίδας έτρεξε να βάλει την κάνουλα στη θέση της. Και τότε του φώναζε κάποιος από το βάθος:

– Αρχιληστή... άφησέ τον να πει... Κερνάει ο χάρος...

Όταν μπήκαμε μεις, το γλέντι είχε ανάψει. Ο Νικολός «παράσταινε τη νομαρχίνα!...»

Φούσκωνε τα μάγουλά του για να δώσει την ιδέα του πάχους της, μισόκλεινε τα μάτια και κουνούσε τα πισινά του σαν πάπια, έχοντας τα χέρια του απλωμένα.

Οι άλλοι του κρατούσαν το χρόνο χτυπώντας τις ξύλινες κούπες πάνω στο τραπέζι:

*Πω... πω... πω... μια νομαρχάρα
Μία ξέστρωτη μουλάρα...*

Καθίσαμε... Ο Αγγουρίδας άρχισε να χτυπάει και κείνος μηχανικά την κούπα του στο τραπέζι. Τότε ο Σιωπηλός σηκώθηκε κι έπιασε τον Νικολό απ’ το χέρι.

– Κάθισε κάτω Νικολό...

Εκείνος τον κοίταξε μια στιγμή χαμογελώντας ηλίθια.

– Γιατί τζάνεμ;

– Νικολό, μην κάνεις τη νομαρχίνα. Θα πάθουμε κακό...

– Έτσι είναι; Αν είναι έτσι... μπαρδόν... Και γύρισε στο τραπεζάκι του.

Κάθισε κι άρχισε να πίνει σκεφτικός. Κι ύστερα από πολλήν ώρα, σηκώθηκε απότομα κι ήρθε κοντά μας τρικλίζοντας. Μας κοίταξε μια στιγμή όλους δίχως να μιλήσει και σκούνηξε στον ώμο τον Σιωπηλό.

– Και γιατί περικαλώ;

Ήτανε πάντοτε γιομάτος σπυριά. Μικρόσωμος, αδύνατος και καμπούρης, μ’ ένα κεφάλι σουβλερό, μια μύτη σουβλερή κι ένα σαγόνι ακόμη πιο σουβλερό. Όλα ήτανε σουβλερά σ’ αυτόν, ακόμα και η φωνή του.

Ο Αγγουρίδας έλεγε πως μοιάζει με σπυριάρικο αυτί μουλαριού...

Από δέκα μέρες τώρα τα είχε με την «κερία νομάρχα». Την κουβάλησε έξι ολόκληρες ώρες με το μουλάρι του – «ενενήντα οκάδες κριάτα περικαλώ».

Εκείνη είχε απλώσει στο μουλάρι, όπως απλώνει η γεμισμένη πατσά όταν την ακουμπήσεις κάπου. Πίσω της ερχόταν ένας κατσαρομάλλης χωροφύλακας ο «Σκύλος», όπως έλεγε ο Νικολός. Και δίπλα του η δούλα, μια «ντε-μουζέλα».

Ο Νικολός είχε ξεθαρέψει με την «κερία νομάρχα». Της είπε την ιστορία με τα θαρέλια: πως είχε ξεκινήσει μια φορά για να φορτώσει κάτι θαρέλια – πέντε ώρες δρόμο... Και μόλις έφτασε κει είδε πως είχε ξεχάσει να σαμαρώσει το μουλάρι... Εκείνη γελούσε. Τα μικρούτσικα ματάκια της είχανε χαθεί σχεδόν.

– Και πού να σου πω για το καπίστρι, κερία νομάρχα, φώναξε ο Νικολός πετώντας απ' τη χαρά του.

– Τι είναι πάλι αυτό;

– Πήγα κάποτε να πάρω το μουλάρι μου απ' το λιβάδι, μισή ώρα δρόμο. Το έσουρνα απ' το καπίστρι, όταν όμως έφτασα στο σπίτι μου, γύρισα κι είδα ότι το μουλάρι δεν ήτανε πίσω μου...

– Μπα... Γιατί;

– Γιατί λύθηκε το αφιλότιμο μόλις ξεκίνησα απ' το λιβάδι. Και γω... έσουρνα μισή ώρα μόνο το καπίστρι.

– Χι... χι... χι... Αλήθεια; Είσαι τόσο βλάκας λοιπόν;

– Μάλιστα... μάλιστα, κερία νομάρχα...

– Μάλιστα ε; χι... χι...

Ο Νικολός ήτανε τόσο ενθουσιασμένος, που ένιωθε την επιθυμία να της φιλήσει τα τακούνια. «Οι μεγάλοι άνθρωποι είναι σαν το Θεό», σκεφτότανε...

Όταν έφτασαν περίμενε ο Νικολός δυο ώρες να τον πληρώσουν. Νύχτωσε όμως χωρίς να τον προσέξει κανείς. Τότε θυμήθηκε πως οι μεγάλοι στέλνουν τ' αγώγι με τους δούλους κι έφυγε.

Πέρασαν μια... δυο μέρες... Τίποτα! «Μπορεί και να το ξέχασαν», συλλογίστηκε κι αποφάσισε να κάνει μια βόλτα μέχρι την καλύβα της...

Τη βρήκε ξαπλωμένη σε μια «σαιζ-λογκ». Ο Σκύλος έκανε βόλτες πιο κάτω. Εκείνο το δέος που ένιωθε μπροστά στους «μεγάλους» τον έκανε πολύ δειλό. Έβγαλε από μακριά το σκούφο του, τη χαιρέτησε και προσπέρασε...

Εκείνη κοίταζε ηλίθια προς τον κάμπο κι ούτε κουνήθηκε... Στο γυρισμό πάλι έβγαλε το σκούφο του. Και πάλι τη βρήκε να κοιτάζει πέρα... προς τον κάμπο.

Γύρισε στην ταβέρνα θλιμμένος. Κλονίστηκε η πίστη του στους «μεγάλους».

Περίμενε ακόμα μερικές μέρες και τέλος πήρε την απόφαση: τράβηξε ίσα στην καλύβα της...

Τη βρήκε περιτριγυρισμένη από πολλές «κερίες». Κι ο Σκύλος πάντα εκεί... Ένωσε κάτι σαν ζαλάδα. Έβγαλε το σκούφο του και στάθηκε σε λίγη απόσταση.

– Με το μπαρδόν... καλημέρα...

Γύρισαν όλες. Ο Σκύλος πλησίασε βιαστικά κουνώντας την «ουρά» του, έτσι έλεγε ο Νικολός, το συρματένιο του βούρδουλα.

Η «κερία νομάρχα» φάνηκε να θύμωσε και μισόκλεισε τα κοτίσια ματάκια της.

– Τι θέλεις;

—Μπαρδόν... τίποτις —και γελούσε με αμηχανία.

Τότε ο Σκύλος τον τράβηξε απ' τον αγκώνα. Κι ο Νικολός αγρίεψε. Το δίκιο του σα να του 'δινε μια δύναμη που πρώτη φορά δοκίμαζε.

—'Άσε με... Γιατί περικαλώ; Τα λεφτά μου θέλω. Μη σπρώχνεις. Γιατί; 'Άδικο πράμα είναι να με πλερώσετε;

Ο Σκύλος έσκυψε και κάτι του ψιθύρισε στ' αυτί. Ο Νικολός όμως είχε πάρει φόρα.

—Ε... τι; Δεν πληρώνει ποτές ο νομάρχας; Γιατί; Μη σπρώχνεις. Το μουλάρι τρώει πάντοτε. Και γω...

Ο Σκύλος αγρίεψε. Του 'δωσε μια δυνατή σπρωξιά κι ο Νικολός κυλίστηκε κάτω. Χτυπούσε τα χέρια του και τα πόδια του στη γη από ανίσχυρη λύσσα. Και μούγκριζε...

Ξαφνικά οι «κερίες» άρχισαν να κακαρίζουν: η νομαρχίνα τους έλεγε την ιστορία για το καπίστρι.

—Καταλαβαίνετε; Έσερνε μισή ώρα το καπίστρι δίχως μουλάρι! Πώς να μην ξεχάσει ότι πληρώθηκε;

Ο Νικολός μισοσηκώθηκε και γύρισε προς τα κει:

—Εγώ... εγώ... πληρώθηκα;

Ο θαυμασμός του για τους «μεγάλους» χάθηκε ξαφνικά.

Του φάνηκαν τότε όλοι τους σαν το πυρωμένο κάρβουνο που ρίχνεις στο νερό. Και βλέπεις πως ο χρυσωμένος βάλος, που θαρρούσες πως ήταν ένα κομμάτι ξεκομμένο από καλοκαιριάτικον ήλιο, δεν είναι παρά ένα κατάμαυρο και πρόστυχο κάρβουνο, που θα σε γεμίσει μουτζούρα και βρωμιά μόλις τ' αγγίξεις. Η περιφρόνηση κι η αηδία ανέβηκαν στο λαιμό του σαν κόμπος από αίμα εμπυασμένο. Και μ' όλη τη δύναμή του έφτυσε πέρα... προς τις καλύβες.

—Φτου...

Α... μα πήγαινε πολύ αυτό. Ο Σκύλος τον άρπαξε κι άρχισε να του γδέρνει τις σπυριάρικες σάρκες με κείνη τη συρμάτινη «ουρά».

Από τότες ο Νικολός μας παράσταινε τη νομαρχίνα. Χόρευε ώρες ολόκληρες με λύσσα. Πατούσε τις φτέρνες του στο χώμα με πείσμα σα να 'χε κάτω από τα πόδια του τη νομαρχίνα, τον Σκύλο... όλους αυτούς. Ένιωθε μια ευχαρίστηση γι' αυτό. Κι απορούσε πολύ που του 'λεγε τώρα ο Σιωπηλός να μην την παρασταίνει. Κι επειδής εκείνος δεν του απάντησε αμέσως στο «γιατί περικαλώ», τον ξανασκούντηξε.

—Σε ρωτώ... Πες μου, γιατί να μη χορεύω;

Ο Σιωπηλός είπε και του φέρανε μια κούπα.

—Κάθισε Νικολό, και γέμισε την ξύλινη κούπα με κρασί.

—Πες, του'πε ο Αγγουρίδας. Δεν μπορείς να κάνεις τίποτ' άλλο.

—Τίποτα... τίποτα! ... Μα πώς; Είναι άδικο να μη με πλερώσουν. Δεν είναι;

—Κάθισε, στον κόσμο γίνονται κι άλλα, ακόμα περσότερο άδικα, είπε ο Σιωπηλός.

—Πιο άδικα!...

Και σταύρωσε τα χέρια του κοιτάζοντας τη γεμάτη κούπα του.

Στην πόρτα φάνηκε ξαφνικά ο Καντηλανάφτης. Ήρθε στο τραπέζι μας λαχανιασμένος. Τα μάτια του γυάλιζαν παράξενα. Άρπαξε τη γεμάτη κούπα του Νικολού και τη ρούφηξε τρέμοντας. Ύστερα ρίχτηκε στον πάγκο κουρασμένα.

— Δεν υπάρχει άλλος δρόμος παιδιά, ψιθύρισε ο Θεοδώρης.

Κι ο Αγγουρίδας είπε απλά: «Βλέπεις;»

Κείνη τη στιγμή μπήκε μέσα η δούλα της νομαρχίνας. Έκανε ένα μορφασμό αηδίας και κοίταξε γύρω της σα να ζητούσε κάποιον.

Ο Νικολός ερεθίστηκε μόλις την είδε. Γούρλωσε τα μάτια κι ανάσαινε δυνατά σαν πληγωμένο ελάφι...

Ξαφνικά πετάχτηκε επάνω, άπλωσε τα χέρια, φούσκωσε τα μάγουλα και μισοκλείνοντας τα μάτια στάθηκε λίγο μπροστά της. Και σε λίγο άρχισε να χορεύει σαν τρελός:

*Πω... πω... πω... μια νομαρχάρα
Μία ξέστρωτη μουλάρα...*

Οι ξύλινες κούπες χτυπούσαν στα τραπέζια ρυθμικά — ταμπούρα που τονίζουν πνιχτά το χορό κανιθάλων μεθυσμένων από την οσμή ανθρώπινης σάρκας.

Εκείνη τα΄χασε και γύρισε προς την πόρτα. Ο Νικολός όμως δεν ήθελε να στερηθεί τόσο γρήγορα την ευχαρίστηση που του΄δινε αυτό. Πήδησε σβέλτα σβέλτα μπροστά της και της έφραξε το δρόμο.

Πω... πω... πω... μια νομαρχάρα...

— Ντροπή..., φώναξε δυνατά ο Σιωπηλός και σηκώθηκε επάνω.

Όλος εκείνος ο σαματάς κόπασε ξαφνικά, σαν τον αγέρα που κουράστηκε πια να δέρνει το δάσος κι έστριψε πέρα... κατά τη Μπαρμπαριά. Από το μούγκρισμα του δάσους δε μένει πια παρά ένας ψιθύρος που σέρνεται πάνω στις κορφές των πεύκων.

Ο Νικολός κούνησε τα χέρια του μ' έναν τρόπο που ήθελε να πει «τέλος». Κι η δούλα έφυγε τρομαγμένη.

— Γιατί... γιατί χτυπάτε γροθιές στον τοίχο; ρώτησε ο Σιωπηλός.

— Έτσι, είπε ο Αγγουρίδας. Κάτι πρέπει να χτυπήσουμε κι εμείς...

— Πρέπει ναι... μα όχι έτσι... όχι στον τοίχο... Άδικα θα ματώσετε...

Ο Νικολός σηκώθηκε σχεδόν αγριεμένος. Έγειρε λιγάκι το κεφάλι του δεξιά... έτσι όπως συνήθιζε να κάνει όταν ήθελε να πει εκείνο το «γιατί περικαλώ;».

Δεν πρόφτασε όμως να πει τίποτα γιατί στην πόρτα πρόβαλε η άγρια μορφή του Σκύλου.

Ο ίσκιος του απλώθηκε θαρύς κι έπνιξε το άρρωστο φως της λαμπίτσας του Λεωνίδα. Οι μπότες του τρίζανε κρρρ... κρρρ... σα να περπατούσε πάνω σε ανθρώπινα κόκαλα...

Προχώρησε ίσα προς τον Νικολό, τον άρπαξε αμίλητα απ' τα μαλλιά και τον έσυρε στη μέση. Εκεί, σα λυσσασμένος, άρχισε να τον χτυπάει στα σπυριά με το συρμάτινο βούρδουλα. Έσκιζε τον αγέρα το πλεγμένο σύρμα, έσκιζε τις καρδιές μας, έσκιζε και τις πληγιασμένες σάρκες του Νικολού που ούρλιαζε... Σφύριζε κείνον τον ανατριχιαστικό σκοπό, τον ίδιο... τον αιώνιο... που κάνει τις ψυχές των σκλάβων να τρυπώνουν στην ατέρμονη σπηλιά της Σιωπής και του Σκοταδιού...

Σε λίγο ο Νικολός έπαψε να ουρλιάζει. Έγειρε το κεφάλι στο στήθος του, κουλουριάστηκε και κυλίστηκε μπροστά στα πόδια του Σκύλου.

Φτερούγισε πια ο σουβλερός πόνος από τα σπυριά του. Μονάχα που στέναζε αλαφρά. Κι είχε απλωθεί στη μορφή του ένα αλλιώτικο φως... Κάτι σαν τη γαλήνη του θανάτου...

Ο Σκύλος σκούπισε μια σταγόνα αίμα που είχε πεταχτεί στο μανίκι του. Ήτανε κατακόκκινος, σα να 'χε ζυμωθεί με αίμα. Ανάσαινε βαριά κι όλο μούγκριζε: γουρούνια... γουρούνια...

Τότες ο Θεοδωρής ο μανάβης μας έσπρωξε δεξιά ζερβά με τις χερούκλες του για ν' ανοίξει δρόμο. Σηκωθήκαμε όλοι στα νύχια. Κι η ψυχή μας και κείνη σηκώθηκε στα νύχια της. Μονάχα ο Καντηλανάφτης έμεινε καθισμένος, σκυφτός μπροστά στην άδεια κούπα του Νικολού. Κι όλο προσευχότανε, σα να 'χε το Θεό απέναντί του και να πίνανε μαζί.

Ο Θεοδωρής άρπαξε τον Σκύλο από το στήθος και τον σήκωσε ψηλά... ψηλά σαν κουτσούνα...

Χάθηκε ο μαύρος ίσκιος. Και το κίτρινο φως της λαμπίτσας του Λεωνίδα χοροπήδησε και πάλι στα τρομαγμένα μας πρόσωπα.

Ο Σκύλος προσπαθούσε να τραθήξει το πιστόλι του και κουνούσε τα πόδια του στον αέρα σαν αναποδογυρισμένη πάπια. Ο Θεοδωρής τον έφερε έτσι μέχρι την πόρτα και τον πέταξε έξω στο σκοτάδι. Όμως ταυτόχρονα ένας ξερός κρότος ακούστηκε. Είπαμε πως ήτανε από την πόρτα που έκλεισε... Πήγαμε να σηκώσουμε τον Νικολό που έμενε αναίσθητος ακόμα. Ο Αγγουρίδας όμως δε μας άφησε.

—Μόλις τον συνεφέρουμε θ' αρχίσει να πονάει, είπε.

Ο Καντηλανάφτης καθόταν ακόμα εκεί μπροστά στην κούπα του Νικολού. Είχε γείρει το κεφάλι του στο τραπέζι. Μπορεί και να κοιμότανε, μπορεί και να σκεφτότανε τον καινούριο δρόμο που δε βρήκε.

Γυρίσαμε πάλι στις θέσεις μας. Ο Σιωπηλός κούνησε το κεφάλι του:

—Ο τοίχος!... Πάλι ο τοίχος, ψιθύρισε.

Μα εμείς οι άλλοι ήμαστε χαρούμενοι σα να 'φυγε κάποιο μεγάλο βάρος που μας πλάκωνε τα στήθια. Ο Θεοδωρής σκούνηξε τον Καντηλανάφτη γελώντας.

—Ε... γερο-Ιερεμία. Ξύπνα.

Μα ο γέρος ούτε ξύπνησε ούτε κουνήθηκε. Κι όταν σηκώσαμε το κεφάλι του, είδαμε πως η σφαίρα του Σκύλου είχε βυθιστεί στο μάτι του!... Τα κουρασμένα του χαρακτηριστικά είχανε αφάνταστα απαλύνει. Ο χάρος δεν τον

πάτησε στα στήθια άγρια και θάρβαρα, όπως παριστάνουν οι αγιογράφοι. Πέρασε δίπλα του σαν αγέρι και σα φως και πιάνοντάς τον απ' το χέρι, τον έβγαλε στα γαλάζια λιβάδια για να του δείξει τον καινούριο δρόμο που ζητούσε...

* * *

Δεμένοι δυο δυο οδεύαμε προς την εξορία. Πίσω μας η στεριά εξατμιζόταν αργά αργά. Άχνιζε σα να κόχλαζε στα σπλάχνα της γης κάποιο αόρατο καζάνι.

Ο Νικολός δεν μπόρεσε ποτέ του να καταλάβει γιατί και πώς έγιναν όλα αυτά.

Όταν ήρθαν οι πολλοί χωροφύλακες και μας πιάσανε όλους, ο Νικολός έλεγε πως αυτό δεν μπορούσε να κρατήσει περισσότερο από τρεις μέρες.

Τι θα γίνει το μουλάρι μου νηστικό; ρωτούσε.

Στη φυλακή του'πανε πως θέλει να γκρεμίσει το Θεό και να διαλύσει την οικογένεια και την πατρίδα. Κι ο Νικολός, που δεν μπορούσε να το καταλάβει αυτό, όλο τους έλεγε:

— Εγώ; Γιατί περικαλώ; Τι μου 'καναν;

Κι όσο τους έλεγε έτσι, τόσο πιο πολύ τον θασανίζανε, γιατί, λέει, τους έκανε τον κουτό!...

Ο Αγγουρίδας κοίταζε σκεπτικός τη θάλασσα.

Κι ο Σιωπηλός σήκωσε το χέρι του και μας έδειξε τ' άσπρο αυλάκι που χάραζε με τα βογγητά της η προπέλα του καραβιού.

— Είδατε πώς βογγάει να τον ανοίξει;

— Ποιον;

— Να... το δρόμο. Τούτος είναι ο καινούριος δρόμος. Ο Καντηλανάφτης δεν έζησε για να τον ιδεί..

— Δεν έζησει!.. Τι κρίμα... είπε κι ο Αγγουρίδας.

Κι όλοι σωπάσαμε και βλέπαμε προς τη στεριά — εκεί που κόχλαζε το αόρατο εκείνο καζάνι.

Αχ... πότε θα σπάσει τάχα; Πότε;

(Από τα Ματωμένα χρόνια.)